

ЛЕГЕНДА і ДІЙСНІСТЬ

В-ВО ПРОЛОГ

diasporiana.org.ua

Ч. II.

ЛЕГЕНДА І ДІЙСНІСТЬ

Збірник статей

**Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ,
875 West End Ave., New York 25, N.Y. USA**

Ніщо солідне не будується на брехні. Треба бачити речі так, як вони є: сьогодні народ в СРСР більш нещасний, ніж був колинебудь, більш нещасний і менш вільний, ніж в будь-якій іншій країні.

Андре Жід («Littérature engagée», Париж, 1950, стор. 161-162)

В С Т У П

І сьогодні ще на Заході багато людей живуть в полоні легенди. Вони не бачать (часом для власної втіхи не хочуть бачити) радянської дійсності, вірячи в міг, що там дійсно будується соціалізм, звідти прийде краще майбутнє людства. Але заразом є багато й таких, що пізнали справжній стан речей і одверто про це висловилися. Існує вже велика література про СРСР, в якій автори більш-менш правильно оцінюють те, що там діється. Завданням цієї брошури не було охопити бодай якоюсь мірою повно все те, що про СРСР на Заході написано. Ми обмежуємося тільки невеликим вибором окремих висловлювань найвизначніших авторів, які хотіли сказати правду про Радянський Союз, в переважній більшості з власного досвіду. При тому йшлося нам про те, щоб добрати авторів з різних таборів: від тих, які самі свого часу були комуністами, а потім у комунізмі розчарувалися (Ігнаціо Сільоне, Артур Кестлер, Говард Фаст), через таких, які тільки легко співчували російській революції (Бертран Рассел) чи вірили, не належачи до комуністичної партії, в поступ радянської культури (Андре Жід), аж до тих, що спеціально й не висловлювалися про Радянський Союз, засуджуючи принципово всіляке тоталітарне втручання держави в

економічне і суспільне життя народу (Вільгельм Репке). Зрештою, щоб зрозуміліше було наставлення кожного автора і причини, що спонукали його саме так, а не інакше думати про СРСР, подаємо короткі примітки про кожного автора і мірою можливості обставини, за яких написані наведені тексти.

Ігнаціо Сільоне (народився 1900 року), італійський письменник. Під час панування фашизму в Італії організаційно керував підпільною діяльністю Комуністичної Партії Італії і був від неї представником у Комінтерні. Це дало йому нагоду часто бувати в Москві і на власні очі бачити, що діється в СРСР. Дійсність розчарувала його, і він відійшов від комунізму, умотивувавши цей відхід у ряді статей. Одна з них увійшла в книжку «Бог, що не був богом» („The God that failed“, Лондон), а потім була передрукована журналом «Дер Монат» (квітень, 1950), звідки ми й узяли наш уривок.

Артур Кестлер, відомий письменник, угорського походження. Приставши до комуністичної партії, працював у Німеччині, а на початку 1930-их років тривало перебував у СРСР, зокрема й на Україні, в тодішній столиці Харкові. Побачивши там, як виглядає т. зв. «соціалістичне будівництво», відійшов від комунізму і став активним борцем проти тоталітаризму за людську свободу. Кестлер відомий кількома романами, присвяченими радянській дійсності. Найбільш популярний з них «Пітьма опівдні» (про Московські процеси 1937-38 років). Наш уривок взятий з його книжки «Йог і комісар».

Говард Фаст, американський письменник,

що визначився і набув популярности кількома романами. 1943 року вступив до Комуністичної Партії США, ставши активним її діячем. В СРСР вирішили використати ім'я популярного письменника для пропаганди радянськості на Заході. Він став фігурувати в числі «борців за мир» і був нагороджений сталінською премією. Уже й раніше в Фаста почали з'являтися сумніви щодо правильності обраного ним шляху, але остаточно його ілюзії розвіялися після 20 З'їзду КПРС, коли жодних змін не сталося, а Хрущов, за твердженням Фаста, пішов слідами Сталіна. Фаст вийшов з партії і опублікував книжку «Король голий», яка є одночасно сповіддю і викриттям брехливості комунізму. Звичайно ж після цього його оголосили в СРСР «запеклим ворогом трудящих» і заборонили його книжки, що їх багато перед тим появилось в російських перекладах. Наш уривок з книжки «Король голий».

Зовсім особливе місце серед наших авторів посідає Мілован Джілас. Він не тільки захоплювався комунізмом, а й був активним його будівником. Бувши другою особою в державно-партійному апараті Югославії після Тіто, він багато років практично працював над здійсненні комунізму. Переконавшись однак, що кожен комунізм без винятку приводить до витворення з комуністичної партії і бюрократії нової класи визискувачів, яка ліквідує приватну власність, щоб визискувати увесь народ. За твердженням Джіласа, в комунізмі досягається такий визиск і пригноблення людини, якого не знає світ. За такі погляди Тіто ув'язнив

Джіласа, і з тюрми цей останній передав на Захід рукопис своєї книжки «Нова кляса», що її він написав в 1955-56 рр. і яка тепер вийшла багатьма мовами світу. Наші уривки взяті з цієї книжки.

Бертран Рассел, відомий англійський філософ і математик. Схильний своїми симпатіями до соціалізму, він ніколи спеціально не виступав проти СРСР. Хоч уже в 1920 році, побувши тоді в СРСР, висловив побоювання, що там витворюється тоталітарне суспільство. Пізніший досвід переконав його в правильності такого припущення, і в зв'язку з появою згаданої книжки «Бог, що не був богом» він висловив свою думку про те, як диктатура доходить до терору, нищення і визиску, показавши це на прикладі СРСР.

Андре Жід (1869-1951), французький письменник світової слави, нагороджений Нобелівською премією. Як гуманіст, вразливий на недосконалість сучасного світу, він покладав надії на те, що СРСР є нарешті такою країною, від якої треба сподіватися великого майбутнього. Цей погляд ще більше посилив прихід до влади Гітлера в Німеччині 1933 року. З цього часу Жід пильно стежив за розвитком в СРСР і 1936 року поїхав до Москви. Але чим більше він покладав надій на новий світ в СРСР, тим більше було його розчарування. Не зважаючи на всі почесті, якими Жіда оточили під час його подорожі по СРСР, він побачив справжню жахливу дійсність і відразу ж написав про це, повернувшись до Франції, в книжці «Повернення з СРСР». З того часу в СРСР вважають його «запеклим ворогом» трудящих і фашистом, хоч відомо,

що Жід належав до найактивніших борців проти фашизму і під час німецької окупації Франції мусів утікати до Африки. Наш уривок із статті, опублікованої в книжці «Бог, що не був богом».

Лешек Колаковський, польський філософ, що з позицій т. зв. «ревізіонізму» в своїх працях дає характеристику радянського тоталізму, зокрема сталінізму. Наш уривок узятий з варшавської «Нової культури» (ч. 35, 1957), у якій надруковано цикл статей Колаковського під загальним заголовком «Відповідальність і історія».

Вільгельм Репке, швейцарський економіст, ліберального напрямку. Його праці безпосередньо не стосуються критики СРСР. Зокрема і в його скороченій студії «Баянс європейського колективізму», що тут друкується, немає спеціальних розділів про СРСР. Він лише попереджає, проти всякого надмірного втручання держави в економічне й суспільне життя, проти удержавлення й націоналізації економіки, від яких, на його думку, завжди і неминуче постає бюрократизм, зниження життєвого рівня і визиск населення. Таким чином, він посередньо кидає світло і на природу тоталітарного деспотизму в СРСР.

Як бачить читач, всі наші автори походять з різних інтелектуальних шарів західного суспільства, але дивовижним способом всі приходять до однакових висновків, що ніякого комунізму в СРСР немає, що там визиск і безправ'я більші, ніж будь-де в світі. Або, як сказав Кестлер: «Лінія розвитку Росії від 1917 року схиляється не до соціалізму, а віддаляється від нього...»

Ігнаціо Сільоне

ВІДВОРОТ ВІД МОСКВИ

Між 1921 і 1927 роками я мав багато нагод їздити до Москви і як член комуністичної делегації брати участь у нарадах і конгресах Комінтерну. Що мені найсильніше впадало в очі у російських комуністів, навіть у справді небуденних особистостей, як Ленін і Троцький, — це їх повна неспроможність об'єктивно дискутувати несприйнятні їм думки. Противник, якщо він наважувався лише щось заперечувати, вже був наперед зрадником, опортуністом, людиною, що продалася. Щиро переконаного противника російські комуністи просто не можуть собі уявити. Яка плутанина постає у цих так званих матеріялістів і раціоналістів, коли вони в своїй полеміці з такою впевненістю проголошують примат їхньої моралі над розумом! Треба повернутися аж до давніх процесів над еретиками інквізиції, щоб натрапити на подібну міру безкритичного засліплення. Коли я у 1922 році залишав Москву, Коллонтай сказала мені: «Якщо ти в один прекрасний день прочитаєш у газетах, що Ленін наказав мене заарештувати за те, що я покрала в Кремлі срібні ложки, то це означатиме всього лише, що я не була цілком згодна з ним у якомусь незначному господарському питанні».

Почуття іронії Коллонтай здобула на Заході і тому висловлювала його тільки в розмовах з західними друзями. Як тяжко було навіть тоді, в перші роки становлення держави, коли ще нова ортодоксія не опанувала всіх ділянок культурного життя, порозумітися з якимось російським комуністом у найпростіших і для нас найприродніших питаннях. Як важко було знайти згоду або бодай зрозуміння, коли мова йшла про значення свободи для західної людини, також і для робітника! Я пригадую собі, як я намагався протягом багатьох годин пояснити директорці одного державного видавництва, що вона мусить бодай соромитися тих пригноблюючих обставин, у яких творять радянські письменники. Вона просто не могла мене зрозуміти. «Свобода, — мусів я їй пояснювати на прикладах, — це можливість сумніватися, помилятися, шукати і експериментувати, можливість кожному авторитетові — хай це буде літературний, мистецький, філософський чи навіть політичний авторитет — сказати — «ні». «Але це», — мурмотіла роздратовано висока функціонерка радянського культурного життя, — «це контрреволюція». Потім вона додала, ніби щоб трохи зрештовуватися: «Ми щасливі, що не маємо вашої свободи, зате ми маємо санаторії». Коли я звернув її увагу на те, що вираз «зате» тут зовсім недоречний, бо свобода зрештою не є продуктом обміну, і що я, крім того, бачив санаторії і в інших країнах, вона засміялася мені в обличчя. «Ви хочете сьогодні глузувати з мене», — сказала вона. І я так зворушений був її наївністю, що не відважився їй перечити.

Захоплення, з яким працювала російська молодь у перші роки встановлення нового світу, від якого вона сподівалася, що він буде людяніший, ніж старий, було пристрасне й справжнє. Тому тим прикріше було розчарування цих молодих людей, коли пройшли роки і, щоправда, новий уряд зміцнився, господарство було реорганізоване, озброєна закордонна інтервенція припинилася, а тим часом обіцяна політична демократизація не була здійснена, а на її місце все сильніше виступав диктаторський характер режиму.

Один з моїх кращих друзів, тодішній керівник російського комсомолу, Лазар Шацький, признався мені одного вечора, як печалить його, що він запізно народився, так що не мав змоги брати участі ні в революції 1905, ні в революції 1917 року. «Буде ще досить інших революцій», — потішив я його. — «Революції завжди будуть потрібні, навіть і в Росії». Ми стояли на Червоній площі, недалеко від мавзолею Леніна. «Що за революції?» — хотів він знати. — «І як довго мусимо ми на них чекати?». Я показав на мавзолей, який тоді ще був дерев'яною спорудою, і повз нього щодня проходили процесії бідних, обідраних селян. Я припускаю, що ти любиш Леніна», — сказав я. — «І я знав його і пригадую його дуже добре. Але ти мусиш погодитися, що цей забобонний культ з його мумією є образою його пам'яті і ганьбою для такого революційного міста, як Москва». Я запропонував йому в кількох реченнях здобути банку бензини, щоб нею підпалити цей барак «тотема» і так на власну руку відсвяткувати свою маленьку

революцію. Щиро кажучи, я не сподівався, що він мою пропозицію беззастережно прийме, але думав, що він бодай сміятиметься з того; натомість мій бідний друг смертельно зблід і почав дрижати. Потім він мене попросив не говорити таких огидних речей ні йому, ні кому іншому. (Десять років пізніше він, як співвинний з Зінов'євим, мав бути заарештований і поповнив самогубство, кинувшись із своєї квартири на п'ятому поверсі). Я бачив багато великих парад на Червоній площі, але жодне враження не засіло в моїй пам'яті так сильно, як збудження і переляканий голос цього молодого друга, що так трагічно загинув. Можливо, «об'єктивно» беручи, цей спогад і є важливіший.

У травні 1927 року я разом з Тольятті, як представник Комуністичної Партії Італії, брав участь у надзвичайному засіданні Виконавчого Комітету Комінтерну. Тольятті прибув з Парижу, де він очолював політичний секретаріат Італійської КП, я прибув з Італії, де організаційно очолював підпільний комуністичний рух. Ми зустрілися в Берліні і поїхали разом до Москви. На конгресі мали нібито обговорюватися директиви по боротьбі комуністичних партій проти загрози імперіялістичної війни, насправді ж на цьому конгресі мусіла розпочатися «ліквідація» Троцького й Зінов'єва, які тоді були ще членами Виконкому Комінтерну. Щоб уникнути несподіванок, перед пленарним засіданням був скликаний у складі керівників головних делегацій «сеньйорен-конвент», який підготовляв усі подробиці конгресу. Тольятті цим разом насто-

ював на тому, щоб я супроводив його на засідання, на яке властиво мав доступ тільки він, як керівник італійської делегації. Мудро передбачаючи можливі ускладнення, він вважав за краще притягнути представника підпільної організації. На першому засіданні, на якому ми брали участь, я мав враження, що прийшов із запізненням. Воно відбувалося в малому бюро Комінтерну, і керував ним німець Тельман. Він почав відразу з читання резолюції проти Троцького, яка мала бути представлена на пленарне засідання і в гострих виразах засуджувала лист, спрямований Троцьким до політбюра російської комуністичної партії. Російська делегація на цьому засіданні особливо блискуче була представлена в особі Сталіна, Рикова, Бухаріна і Мануїльського. Закінчивши читання, Тельман запитав, чи ми згодні з проектом резолюції. Фін Куусінен вважав її не досить гострою. «Треба одверто сказати», — запропонував він, — «що лист Троцького до політбюра російської комуністичної партії виявляє яскраво контрреволюційний характер і ясно доводить, що його автор не має нічого спільного з робітничою клясою». Коли ж ніхто більше не просив слова, я, після короткого порозуміння з Тольятті, почав вибачатися за своє спізнання, яке позбавило мене можливості ознайомитися з засуджуваним документом. «Якщо я мушу бути щиро одвертим», — заявив Тельман, — «ми самого документа не знаємо». Мені здавалося, що я неправильно його зрозумів, і я висловив своє застереження іншими словами: »Дуже можливо», — сказав я, — «що цей лист належить засудити; од-

наче я не можу його засуджувати — річ зовсім ясна, — поки його не прочитав». «Ми», — повторив Тельман, — «документа так само не читали, більшість присутніх тут делегатів його не читали, за винятком російських». Тельман говорив по-німецьки, і його слова для Сталіна перекладали по-російськи, а для двох-трох з нас по-французьки. Відповідь звучала так неправдоподібно, що я нарешті почав сперечатися з перекладачем. «Неможливо», — сказав я йому, — «щоб Тельман міг так сказати. Я прошу слово за словом повторити його відповідь». У цю мить втрутився Сталін. Він стояв на протилежному боці приміщення і здавався єдиним з присутніх, що був спокійний і веселий. «Політбюро партії», — сказав Сталін, — «вважає неможливим перекласти документ Троцького і роздати його делегатам Виконавчого Комітету Комінтерну, бо він містить у собі різні натяки на політику радянської держави». (Таємний документ був пізніше опублікований Троцьким окремою брошурою за кордоном під назвою «Проблеми китайської революції»). Як кожен читач може перевірити, в ньому нема нічого про політику радянської держави, зате є гострі напади на китайську політику Сталіна і Комінтерну. 5 квітня 1927 року Сталін у промові перед Московською Радою проспівав хвалебний гімн на адресу Чан-Кай-Шека і підкреслив своє особисте довір'я Гомінданові, тим часом як тиждень пізніше відбувся відомий антикомуністичний поворот націоналістичного вождя і самої партії: комуністи за одну ніч були виключені з Гоміндану, тисячі робітників у Шанхаї, а тиждень пізні-

ше в Вугані були розстріляні. Отже цілком зрозуміло, що Сталін хотів обійти обговорення цих подій, ховаючись за підставами державної доцільності).

Ернст Тельман запитав мене, чи задовольняє мене пояснення Сталіна. «Я ніякою мірою не заперечую права російської комуністичної партії тримати в таємниці документ», — сказав я. — «Однак я не розумію, як можна вимагати від інших засудження невідомого документа». Невдоволення, яке виникло супроти мене й Тольятті, що ніби погоджувався зі мною, було безмежне, особливо з боку уже згаданого фінського делегата і декого з болгар і угорців. «Це нечуване», — ревів Куусінен з почервонілою головою, — «що тут, в цитаделі світової революції ще є такі дрібні буржуа». Слово дрібні буржуа він висловив з дуже комічним виразом зневаги й огиди. Лише Сталін лишився спокійним і непорушним. Він сказав: «Якщо хоч один делегат буде проти резолюції, її не можна виносити на голосування. Можливо, італійські товариші не цілком поінформовані про нашу внутрішню ситуацію. Я пропоную перервати засідання до завтраго і одного з присутніх уповноважити сьогодні увечорі поінформувати італійських товаришів про нашу внутрішню ситуацію».

Це вищою мірою невдячне завдання припало болгарину Колярову, який однак дуже тактовно й з гумором виконав свою місію. Він запросив нас на чай у свою кімнату в готелі «Люкс», де він без особливих передмов сміливо перейшов до прикрої

теми: «Говорім одверто», — сказав він посміхаючись, — «ви гадаєте, що я читав документ? Ні, я його не читав. Правду кажучи, він взагалі мене не цікавить. Чи мушу я вам ще більше сказати? Якби навіть Троцький таємно переслав мені його копію, я відмовився б його читати. Дорогі італійські друзі, тут мова не про документ. Я добре знаю, що Італія є класичною країною академій, але ми тепер зовсім не в академії. Ми стоїмо в осередді боротьби двох ворожих груп російського керівництва. До якої з двох груп нам приєднатися? Ось питання. Документи не мають нічого з цим спільного. Не йдеться про дослідження історичної правди, чому китайська революція потерпіла поразку. Ідеться про боротьбу двох непримиренних груп. Ми мусимо вибирати. Я з свого боку вже обрав. Я за більшість. Щоб не говорила чи діяла меншість, які б документи вона не складала проти більшості, я, повторюю це вам, за більшість. Документи мене не цікавлять. Ми тут не в академії». Він налив нам чаю і подивився на нас, як шкільний учитель, якому припало приборкати двох важких до виховання учнів. «Чи я досить виразно висловився?» — запитав він мене. «Певно», — відповів я, — «дуже виразно». «Чи я переконав тебе?» — запитав він ще раз. «Ні», — відповів я. «І чому ні?» — хотів він знати. «Я мусів би тобі спочатку пояснити», — відповів я, — «чому я проти фашизму». Колларов саме хотів говорити, як Тольятті в дуже поміркованих, але й стільки ж рішучих словах висловив свою думку. «Тут не можна просто висловлюватися за більшість чи за меншість. Не можна

просто перескочити через зміст питання». Коляров слухав його з співчутливо-поблажливою усмішкою. «Ви ще молоді», — сказав він і провів нас до дверей. — «Ви ще не зрозуміли, що таке політика».

Наступного ранку в сеньйорен-конвенті повторилася сцена попереднього дня. Мала кімната, в якій збилося десяток людей, була опанована незвичайною нервозністю. Сталін запитав Колярова: «Чити пояснив італійським товаришам, про що мова?» — «У всій докладності», — запевнив болгарин. «Якщо хоч один-єдиний делегат голосуватиме проти проекту резолюції», — повторив Сталін, — вона не може бути представлена на пленарне засідання. Резолюція проти Троцького мусить бути прийнята одноголосно. Італійські товариші», — продовжував він звертаючись до нас, — «за проєкт резолюції?» Я порозумівся з Тольятті і потім заявив: «Перш ніж говорити про резолюцію, ми мусимо знати документ, про який мова». Француз Альбер Трен і швайцарець Жюль Гумберт-Дроз заявили те саме. (Вони так само кілька років пізніше вийшли з Комінтерну). «Проект резолюції буде відкликаний», — заявив Сталін. При тому ми пережили те саме гістєричне видовище, що й напередодні. Куусінен, Ракоші, Пеппер і т. д. піднесли шалений протест, і Тельман вивів з нашої скандальної поведінки, що весь напрям нашої антифашистської діяльності в Італії є фальшивий. Він висловив підозріння, що дуже можливо, що наша вина в тому, що фашизм так міцно тримається, і зажадав суворої перевірки діяльності Комуністичної Партії Італії. Це сталося, і як відповідь на нашу «нечувану»

поведінку фанатичні цензори відкрили, що основні лінії нашої діяльності, як вони були накреслені за попередніх років у формулюванні Антоніо Грамші, містили в собі важкі дрібнобуржуазні помилки. На цій підставі Тольятті вважав доцільним, щоб ми обидва на пояснення нашої поведінки на відповідному засіданні Виконкому Комінтерну написали листа до політбюра російської комуністичної партії. Жоден комуніст, говорилося в листі, не заперечує переваги російських товаришів у керівництві Інтернаціоналом. Але саме з цього виходять особливі обов'язки росіян. Вони не можуть механічно і свавільно користуватися своїми правами. Листа дістав Бухарін, який відразу ж покликав нас і порадив забрати листа назад, щоб не погіршувати нашої й без того прикрої політичної ситуації.

Для мене настали дні чорного пригноблення. «Аж так далеко ми впали?» — питав я себе. — «За це віддали наші товариші свободу й життя? За це доводиться вести самотнє й бродяче життя чужинцем на своїй батьківщині?». Моє пригноблення дійшло скоро тієї крайньої межі, коли паралізується воля і починає заломлюватися здібність до опору...

Пильні роздуми про мої переживання поглибили більш чи менш зовнішні мотиви, які вели до мого розриву з комунізмом...

Артур Кестлер

РАДЯНСЬКА РЕАЛЬНІСТЬ І МІТ

Заперечення фактів стосовно до радянської дійсності може бути свідоме чи несвідоме; якщо воно свідоме, воно стосується наступного розділу. Але найчастіше воно несвідоме і базується на незнанні.

Незнання радянської дійсності вірних задурманих радянським мітом є вражаюче. Дев'ять на десять з них бувають шоковані і не вірять, коли їм сказати, наприклад, що право страйків скасоване в Росії і що страйк чи підбурювання до страйку підлягає карі смерті; або що радянський виборець не має іншого вибору, як голосувати «так» чи «ні» за єдиним списком кандидатів, офіційно виставлених. Це незнання пов'язане почасти з трудностю, з якою дістаються інформації, почасти з підсвідомим страхом розчаруватися. Можна навіть сказати, що чим більше люди надають значення Росії, тим менше вони мають бажання пізнати факти. Віра не конче викликає бажання пізнати факти. Всі читають Біблію, але хто читає Йосифа Флавія?

Знаючи бажання лівих бути обдуреними, радянська преса змогла досягнути успіхів, подібних яким не знає історія. Її успіх принципово базується на двох методах: а) метода посереднього приховуван-

ня фактів і б) метода прямої пропаганди. Розглянемо обидві окремо.

а) Приховування фактів

Закордонні газети були й є заборонені в Росії; радянська преса є контрольована до такої міри, якої ніколи не досягав нацизм. Кожне місто Союзу має дві ранкові газети: урядовий орган і орган партії. Всі урядові газети країни друкують щоденно ті самі передовиці, передавані через радіо чи телеграф; це передова з «Известий» Москви. Всі партійні газети по всій країні друкують передову «Правды» з Москви. Зовнішні і внутрішні новини рівночасно передаються офіційним агентством ТАСС. Місцеві новини містяться в офіційних повідомленнях. Абсолютна концентрація новин у країні з такими величезними просторами має своїм наслідком те, що велику масу людей тримають не тільки в повному незнанні зовнішніх подій, а й у незнанні того, що відбувається в найближчому сусідстві. Ось один приклад функціонування цієї системи:

Зиму 1932-33 року я прожив переважно в Харкові, тодішній столиці України. Це була катастрофічна зима після першої хвилі колективізації землі; селяни винищували свою худобу, палили або приховували збіжжя і мерли від голоду й тифу; приблизно оцінюють число померлих тільки на Україні в два мільйони.

Подорож на село була трагічною пригодою; можна було бачити селян жебраків уздовж станцій, з розпухлими руками й ногами; жінки підносили аж до вікон вагонів страшних дітей з величезними головами, роздутими животами, з вихудлими членами;

за шматок хліба можна було вимінати українську вишивану хустку, національний одяг чи покривало на ліжко... У Харкові похоронні процесії проходили цілий день під вікнами моєї кімнати в готелі; не було електрики; не було світла в місті і трамвай функціонував лише одну годину, щоб відвезти робітників до заводів і привезти до міста; не було ні пального, ні бензини; зима була сувора навіть для України, і термометр спадав на 30 ступнів нижче нуля. Життя, здавалося, зупинилося, і весь механізм готовий був завалитися.

Це був стан речей, який поставив в опозицію до Сталіна більшовиків старої гвардії; це була половинчаста конспірація, з якої вирости чистки і процеси.

Сьогодні катастрофа 1932-33 року більш-менш одверто визнана в радянських колах; але тоді не дозволялося навіть найменшого натяку в радянській пресі на дійсний стан речей, включаючи й українські газети. Щоранку, коли я читав харківського «Комуніста», я знаходив статистику виконаних і перевиконаних плянів, зведення про змагання ударних бригад по заводах, нагородження орденом червоного прапора, про велетенські нові праці на Уралі, фотографії показували або молодих людей, які завжди сміялися і завжди носили прапори, або мальовничих стариків з Узбекистану, які завжди сміялися і завжди вивчали абетку. Жодного слова про місцевий голод, епідемії, вимирання цілих сіл; харківська газета ні разу не згадала, що Харкову бракує електрики.

Це справляло почуття нереальності, враження

сну; здавалося, що газета говорить про якусь іншу країну, без жодного зв'язку з нашим щоденним життям; це саме стосувалося й радіо.

Другий кордон тиші відтинав країну від контактів з зовнішнім світом. Закордонні місії і пресові кореспонденти концентрувалися в Москві. Столиця мала право першости у всьому, від харчування й палива до мануфактурних виробів, зубних щіток, фарби до уст, презервативів і інших предметів розкошу, невідомих для решти країни. Стандарт життя тут не був ніякою мірою репрезентативним. Якщо середній громадянин Москви не знав, що діється у віддалених районах своєї власної країни, незнання чужинців було безмежним. Вони не могли подорожувати без супроводу агентів безпеки, які виконували різні ролі: перекладачів, провідників, шоферів, випадкових знайомих і навіть аранжерів любовних пригод. Вони мали контакт тільки з офіційними урядовцями; для звичайного радянського громадянина стосунок з чужинцем означав загрозу бути обвинуваченим у шпигунстві і зраді. До труднощів дістати інформацію для закордонних кореспондентів додавалася проблема публікації. Пустити потайки нецензуровану новинку — значило зазнати вислання. Постійний тиск, якому вони підлягали, мав практичним результатом те, що навіть сумлінні журналісти призвичаювалися до компромісів; вони не каблювали брехні, але так чи так обмежувалися передачею офіційних інформацій і не ризикували коментарями чи критикою «між рядками», які й могли б помітити лише досвідчені читачі. Наслідком накопичення цих півправд і систематичних за-

мовчущань було створення у західного читача уявлення про Росію, що ніяк не відповідало дійсності. Така база, на якій могла діяти пряма радянська пропаганда.

б) Пряма пропаганда

Радянська пропаганда за кордоном вживає два засоби, що доповнюють один одного. Перший полягає в спіранні на статистику і полишенні на боці людської справи; другий спирається на окремий деталь і закриває ним усю картину.

Перша метода подобається нашій американській уяві завдяки звичці до статистичного блефу. Гребля чисел щодо продукції, будівництва, освіти, транспорту, максимальної платні і т. д. підноситься перед глядачем. Галас і дим, що підноситься з цього, приховує людський фактор, коротко кажучи, радянську реальність щоденного людського життя.

Що Росія перейшла індустріальну революцію, цього, розуміється, ніхто не заперечує. Але це те, що зробила так само Англія, Німеччина, Америка, Японія в 18 і 19 століттях. Але в Росії індустріялізація прийшла після пролетарської революції; і це служить радянській пропаганді репрезентувати будову заводів і залізниць як «тріумф соціалізму, що не знає собі рівного». Це діалектичне крутіство має свою історію; вона починається з відомого вислову Леніна: «Соціалізм — це радянська влада плюс електрифікація». Ленін хотів цим сказати, що соціалізм можливий тільки в модерній країні, сильно індустріялізованій, з перевагою промислового населення над відсталим сільським. Іншими словами, індустріялізація є конечною передумовою встанов-

лення соціалістичного суспільства. Ця елементарна істина так зручно була деформована сталінською пропагандою, що маси почали вірити, що будова заводів є рівнозначною будові соціалізму. Таким чином Дніпровська гребля, Транссибірська залізниця, Біломорканал, Московське метро і т. д. не були в їх очах технічними досягненнями, які можна порівнювати з такими ж досягненнями англійців і американців, а чимсь єдиним у світі. Здійсненням соціалізмом, його сутністю і його досконалим розквітом. Більшість росіян справді переконані, що Москва єдине місто в світі, яке має метро.

Ефект гіпнотичного рівняння: «Соціалізм — індустріялізація» був такий, що його прийняли не тільки в ССРСР, а й симпатизуючі з старих індустріальних країн за кордоном. Для задурманених радянським мітом дніпровська гребля і метро, польоти в стратосферу і полярні експедиції, авіація й радянські огнемети набрали характеру фетиша, як для закоханого льокон волосся коханої. Культ досяг своєї апотеози в гістеричному галасі, який був організований під час турне Соціалістичної Товаришки Людмили Павліченко: снайперки, яка з Соціалістичною Вправністю забила 137 німців, і вона розповідала буржуазній пресі в душі Соціалістичного Реалізму, як вона це зробила. Слова з великої літери написані так, як у радянській пресі.

Друга метода, яка полягає в узагальненні незначної деталі, є більш очевидна. Туристам, журналістам і фотографам показують зразкові заводи, зразкові дитячі ясла, зразкові робітничі клуби і санаторії. Усіма цими здобутками користується приблизно

один відсоток населення; закордонний турист ніколи не бачить решти 99%. Перед війною туристові можна було вільно подорожувати у якій хочеш країні світу, лише аби одержав візу; це стосується й фашистської Італії й нацистської Німеччини. І лише в Росії маршрути були обмежені певними пунктами.

Радянські чиновники обурювалися, коли їм казали, що вони хочуть обдурити публіку методом «виставових залів». Найлогічнішим і найочевиднішим способом відповіді, щоб спростувати обвинувачення, було б усунути заборони, на яких вони базувалися, і сказати: «Ідіть побачте самі». На це давано відповідь, що це неможливо, бо всі чужинці можуть бути саботажниками і шпигунами. Симпатизанти вважали таке пояснення більш-менш резонним. Абсурдність тут очевидна, якщо згадати, що Німеччина мала щонайменше стільки ж підстав боятися шпигунів, коли вона потайки озброювалася між 1933 і 1936 роками. Але німці знали так само добре, як і росіяни, що воєнні таємниці і навіть справи найбільш варварського політичного переслідування легко заховати перед туристом; звичайних поліцейських засобів вистачає, особливо у країні диктатури. Секрет, який Радянський Союз охороняє так ревно, не був секретом воєнним; це були звичайні умови життя його громадян. За фюерверками статистики, вітринами і символами розлягалася в тиші й пітьмі широка територія радянської дійсності. Ця дійсність — щоденне життя людей Казані й Саратова, Астрахані й Томську, а навіть околиць Москви (не кажучи вже про табори примусо-

вої праці Білого моря, і мільйони людей, вигнаних і депортованих у Сибір і Центральну Азію) — ця дійсність так само неприступна для західнього спостерігача, як протилежна сторона місяця для астронома перед його телескопом.

Нічого нема більш сумного, як смерть ілюзії. Віруючий у радянський міт, навіть як він тільки симпатизант, при звичаївся вірити в Радянський Союз, і брак лояльності з його боку йому здається моральною зрадою, хоч би й які порушення пакту були поповнені другою стороною. Навіть коли він змушений визнати, що Росія сьогодні не є соціалістичною країною, він втішає себе надією, що вона може стане такою — може «після смерти Сталіна» або «коли зникне сваволя і бюрократія».

Так, Росія може стати очевидно соціалістичною, раніше чи пізніше, як і Португалія чи Сполучені Штати. Але все, що можна сказати про СРСР такий, як він є, це: попри націоналізовану економіку, він ніяк не ближче до мети, наприклад, від Нової Зеландії чи навіть Великобританії. Лінія розвитку Росії від 1917 року схиляється не до соціалізму, а віддаляється від нього, тоді як лінія розвитку Англії виявляє тенденцію, яка містить у собі уповільнення і хитання, але яка так само певно йде до покращення соціальних установ, до знищення класових бар'єрів і до значного піднесення абсолютно-го і відносного рівня життя пролетаріату. Вона може мати серйозні відступи і періоди реакції, але їй далеко треба падати, щоб дійти до політичного рівня російської автократії. Якщо б хтось прикладав марксистські критерії, щоб визначити шанси соці-

ялізму в Росії і в Англії, то перевага буде по боці цієї останньої. Одним з основних вчень марксизму є вчення про важливість для пролетаріату зберегти певні демократичні свободи в державі: капіталістична демократія є фальшива демократія, а капіталістична держава є інструментом у руках панівних класів; але демократичні інституції в середині держави — парламент, свобода слова і зборів і т. д. . . . дозволяють робітничій класі будувати свої організації, концентрувати і розвивати свої сили. Під диктаторським режимом ці завдання стають безмежно важчими.

Ми бачили, що єдина легальна партія в Росії перестала бути інструментом робітничої класи і стала тотожною з бюрократією; те саме з профспілками. Росія не є диктатурою пролетаріату, а диктатурою бюрократії, яка так тримається за владу, як кожна інша панівна класа. Ніколи в історії панівна класа чи каста не відмовилася добровільно від своїх привілеїв і влади; тим більше, коли мова про панівну класу молоду і енергійну, яка щойно прийшла до влади. І хоч індивідууми, члени панівної класи, можуть мати просвітницьку філософію, класа як така мусить фатально підпорядкуватися законові боротьби за владу.

Соціалізм в Англії неможливий, якщо не буде зруйнована сила консерваторів, соціалізм в Росії неможливий, якщо не буде зруйнована сила бюрократії. Робітнича партія Англії, як вона є сьогодні, є кривою качкою, але можливості легального й конституційного справді соціалістичного розвитку існують в Англії, тоді як вони не існують в Росії . . .

Говард Фаст

КОРОЛЬ ГОЛИЙ

Не можна собі уявити, щоб розділи, що їх я написав, а ви прочитали, були написані без сумнівів. У всякому намаганні зрозуміти і представити ситуацію, яка розвинулася історично, так щоб уможливити зрозуміння діючих факторів і наслідків, письменник повинен керуватися бажанням наближення до дійсності.

Мої давні приятелі, що полишалися в партії і є її членами досі, готові мені були вибачити все, що я мав сказати, при умові, щоб я своїх думок і висновків не викладав на папері. Бо вважали, що 20 з'їзд, а зокрема подана на ньому таємна доповідь Хрущова — становила заповідження далекосяжних змін (Принагідно належить ствердити таке: 20 з'їзд Комуністичної Партії Радянського Союзу відбувся 24 лютого 1956 року. Одначе перші відомості про з'їзд дійшли до Сполучених Штатів щойно в березні, а повніших інформацій ми не мали до травня. Повний текст доповіді, виголошеної Хрущовим у лютому, появився в американській пресі щойно в червні 1956).

Протягом цілого року — тобто від лютого 1956 до лютого 1957 — я очікував і мовчав, не висловлюючи

публічно своїх критичних поглядів. За ці дванадцять місяців я спостерігав «спинання» на верхи Кремлю Микити Хрущова, керівника «нового типу». Навіть Сталін, при всій своїй дикості і холодній жорстокості, не давав таких публічних вправ пицтва, грубіянства і бундючності. Це було безсумнівно щось нове в партії.

Однаке в інших відношеннях він залишився вірним сталінській традиції — джерелові «мудрости» й бездонному колодязеві остаточного знання, що перейшли на нього разом з мантиєю партійного вождівства. Йому, «новому вождеві», припало завдання прикоротити віжки і взяти під контроль «революцію письменників» в Росії, яка слідувала після 20 з'їзду. Його останні заяви про мистецтво і контроль над ним в комуністичній державі призвели до того, що остаточно звільнили мене від будь-яких сумнівів.

Тим часом як Фадеев, колишній керівник Спілки радянських письменників, вислухавши ревеляції Хрущова, поповнив самогубство, — інші російські письменники охоче зчинили той самий танок «визволення», який і ми пережили в «Дейлі Воркер».

В одному з попередніх розділів я згадував про книжку під назвою «Не хлібом єдиним». Факт появи цієї книжки змусів так само мене, як і багатьох інших до постави питання — чи ця книжка не є вістуном серйозних змін у літературному житті Росії.

В дійсності однак не тільки критики заатакували Дудінцева. Виявилось, що того замало. Голова дер-

жави і керівник партії визнав за потрібне взяти слово в цій справі:

«... В книжці п. н. «Не хлібом єдиним», яку повість закордонні реакційні сили хотіли використати проти нас, автор подав тенденційно скомпонований збір негативних фактів з нашого життя і розглядає їх в неприхильному дусі. У книжці Дудінцева є правдиві й добре написані сторінки. Але загальна тенденція твору фальшива в основі. У читача складається враження, що авторові не йшлося про усунення з нашого життя тих негативних фактів, які він описує, — а навпаки, здається, що автор знаходить злорадну втіху в змалюванні їх в можливо найбільш яскравих тонах. Подібний підхід до змалювання дійсності в літературі є в принципі фальшуванням дійсності, яка постає перед читачем як у кривому дзеркалі».

Значення такої заяви далеко переходить зужиті і набридлі ідеї, що їх проповідували комуністичні вожді різними фальшивими фразами на висловлення більш-менш тієї самої думки. На ділі Хрущов каже: «Ми не толеруватимемо таких книжок».

Чи в цьому є істота трагедії? Чув од певних людей подібні думки, висловлювані з великим захопленням: «Припустімо, що ви як письменник мусите зректися з частини своєї цінної свободи. Припустімо, що тимчасово муситимемо зректися навіть з т. зв. Великої Літератури. Але чи це не справді дрібна жертва в порівнянні з величезним кроком вперед людськості до соціалізму?»

Таке розумування є найнебезпечнішим. Бо в цьому випадкові не тільки віз поставлений перед ко-

нем, — як говорить англійська приказка, — але й віз поставлений догори колесами, а кінь догори ногами. Далека, неіснуюча мета, зрозуміла для тих, хто є поборниками соціалізму, — служить за виправдання найбільш тиранських засобів, стосованих до всіх. Але ця метода не є нова. Уже Адольф Гітлер жирував на цій монументальній брехні. Микита Хрущов у цитованій вище промові до письменників сказав:

«Сила радянського суспільства полягає в тому, що партія і народ становлять єдність».

Багатьом людям наведене твердження здається сумнівним, але тільки той, хто провів найліпші роки свого життя в комуністичній партії, може повнотою зрозуміти, як потворно і невірогідно фальшиве це запевнення Хрущова. Комуністична партія і народ не становлять єдності, і мільйони комуністів на світі бачать, що Хрущов бреше. Я думаю, що в цій книжці дав достатню кількість доказів, що дають право на твердження, що комуністична партія не становить єдності. Навпаки, партія є ареною затятих і безоглядних боїв, а єдність утримується чистками і кривавими репресіями. В організмі партії існує сталий антагонізм між масою членів і керівництвом та його апаратом. До якої ж міри більшим мусить бути антагонізм між суспільством і партією в країнах, де панує комуністична партія. Щойно в цьому світлі видно, до якої міри безсоромною брехнею є слова Хрущова.

В цитованій промові комуністична партія усталими Хрущова ясно і в спосіб, що виключає всякі

сумніви, визначила своє ставлення до письменників. Ось слова Микити Хрущова:

«На жаль, між письменниками й художниками не бракує людей, які пропагують т. зв. „свободу творчості“. Ці письменники хочуть, щоб ми перестали критикувати твори, що в перекрученому вигляді подають життя в Радянському Союзі. Для тих письменників і художників керівна роль партії в справах літератури й мистецтва є чимсь нестерпним. Ці письменники виступають проти керівництва партії, часом безпосередньо, але частіше вони скривають свій настрій й побажання балачкою про надмірну опіку, придушення ініціативи тощо. Ми ясно й виразно стверджуємо, що погляди цього роду суперечать ленінським засадам партії, а також лінії партії й уряду стосовно до літератури й мистецтва».

Так виглядає офіційна декларація, оголошена за півтора року після таємної доповіді і Двадцятого з'їзду. І так виглядають нові вольності, визнані для російських письменників.

Як же мало речей змінилося! У 1954 році радянські дипломати гаряче мене запевняли, що вже ніколи Росією не буде керувати одна людина. Але протягом минулих місяців ми спостерігали в радянщині поворот до єдиновладства. Увесь світ приглядався до того брутального спинання на верхи Кремлю в чисто сталінському стилі. Боячись міжнародної думки, Хрущов утримувався від грубого знищення своїх суперників, що було в моді за попередньої епохи. Новиною був гротесково понурий гумор певних виступів Хрущова, оскільки взагалі можна назвати це гумором.

Я знаю ряд російських письменників — багатьох особисто, ще більше з листування. Це переважно люди милі й безпосередні, і я згоден з Хрущовим, що вони можуть бути небезпечними. Правдоподібно, Хрущов не здає собі справи, до якої міри вони небезпечні вже тепер. Характеристична риса Хрущова, що він зраджує більш ніж убоге знання людей. Кати назагал не зацікавлені потребами й надіями людей. Це не належить до обсягу їхнього ремесла. Але з часом кати починають відчувати страх перед людьми.

Один американський поет написав колись, що Божі млини мелють зерно поволі, але незмірно пильно.

Ця пересторга стосується й нас. Небезпечно слухати всіх, але стократ більш небезпечно змусити мовчати хоч одного. Яку ж ціну заплатило людство, щоб пізнати це!

У наш вік конформізму мусимо добре про це пам'ятати. Треба здавати собі справу, що письменник не «з'являється» попросту, щоб товктися, дровичити й бриніти, як москїти в північному Джерсі. Письменник так само не є платним організатором розваг, і не є його єдиною місією ткати з прядива людських марень і снів «літаючі килими». Письменник є часткою й інструментом — невідкличним інструментом — дивної і хвилюючої логіки суспільного розвитку. Письменник є критиком і суспільним навчителем, а його співуділ в розвитку цивілізації є єдиним в своєму роді.

Наказ чи натиск в напрямі конформізму є упідлюючим і реакційним так само по тій, які по дру-

гій стороні завіси. Непристойна вульгарність, сентиментальний та небезпечний нонсенс поради Хрущова російським письменникам, — це не тільки літературне обмеження само по собі; воно стає найбільше шкідливе своїм тотальним спотворенням думання, а це ж власне оце тотальне спотворення, що його письменник зазнає в комуністичному русі.

Все, що написано в цій книжці, становить суму моїх переживань і досвіду на час, коли я вирішив залишити комуністичну партію. Спираючись на цей досвід і висновки, я написав до кількох своїх приятелів в Радянському Союзі, інформуючи їх про своє рішення...

Ні Микита Хрущов, ні Борис Полевой не заслужили на право говорити про «ясне майбутнє» людства. Бо якщо з історії можна назагал зробити якийсь висновок, то напевно тільки такий: там, де одиниця живе під тиском, обмежена в своїх правах і піддана теророві страху — і байдуже в ім'я короля, церкви чи партії — там нема «ясного майбутнього», але дійсно темне і повне злого передчуття.

Без уваги на те, чим колись була комуністична партія, належить ствердити, що сьогодні вона є в'язницею людських надій і найліпших, найсвітліших прагнень людини. Майбутнє належить тим, хто руйнує мури, в яких ув'язнено дух людини, а не тим, хто ті мури ув'язнення цементує. Поширення інтелекту духового горизонту через щодалі більшу свободу завжди було й останеться мрією людства.

ПРИРОДА КОМУНІЗМУ

Теорія, за якою сьогоднішній комунізм є формою модерного тоталітаризму, є не тільки найпоширенішою, але й найвлучнішою. Але справжнє розуміння виразу «модерний тоталітаризм» в дискусіях про комунізм ще не надто поширене.

Модерний комунізм є тією формою тоталітаризму, яка складається з трьох головних факторів контролю над народом: перший — влада; другий — посідання; третій — ідеологія. Вони є монополією однієї і єдиної політичної партії — за моїм попереднім визначенням і за моєю термінологією — нової класи; а в сучасній ситуації монополією олігархії тієї партії чи тієї класи. Ніякій тоталітарній системі в історії, як і ніякій тоталітарній системі сучасності, крім комунізму, не вдалося до такого ступня об'єднати в своїх руках усі ці фактори.

Якщо всі ці фактори дослідити й зважити окремо, то влада є тим, що в розвиткові комунізму відіграла і відіграє далі найважливішу роль. Можливо, один з інших факторів іноді може бути важливішим, ніж влада, але неможливо в сучасних обставинах про це щось ближче сказати. Я думаю, що влада лишиться головною ознакою комунізму.

Комунізм почався як ідеологія, яка вже в зародку мала свою тоталітарну і монополістичну природу. Можна з певністю сказати, що ідеї сьогодні у пануванні комунізму над народом не відіграють голвної ролі. Час комунізму як ідеології в істотному проминув. Він уже не має багато чого нового сказати світові. Чого не можна твердити про обидва інші фактори — владу і посідання.

Можна сказати: влада, чи то фізична, духова чи господарська відіграє певну ролю в кожній боротьбі, в кожній суспільній події. В цьому є щось від правди. Можна також сказати: влада чи боротьба за її здобуття й утримання є головною проблемою і метою всякої політики. І в цьому є щось від правди. Але модерний комунізм є не просто влада; він щось більше. Він є владою особливого типу, яка об'єднує в собі панування над думками, державою і посіданням, влада, що стала самоціллю.

Досі комунізм у Радянському Союзі, та форма комунізму, що найдовше триває і найбільше розвинулася, перейшов три фази. Це більш чи менш стосується й інших форм комунізму, яким удалося дійти до влади (за винятком китайського, який ще переважно перебуває в другій фазі).

Ці три фази такі: революційний, догматичний і недогматичний комунізм. В загальному цим трьома фазам відповідають такі гасла, цілі й особистості: революція або захоплення влади — Ленін. «Соціалізм» або розбудова системи — Сталін. «Легальність» або стабілізація системи — «колективне керівництво».

Межі між цими фазами, що перетинаються між

собою, і форми, в яких певні фази виявляються, різні в поодиноких комуністичних країнах. Югославія, наприклад, всі три фази перейшла за відносно короткий час і під одним вождем; це виразно видно з її світогляду й діяльності.

Влада відіграє найважливішу роль в усіх трьох фазах. В революцію було konieczним здобути владу; під час побудови соціалізму треба було з допомогою цієї влади творити нову систему; сьогодні влада мусить систему утримувати.

Сучасний комунізм має в собі окремі елементи догматичної виключності пуритан під Кромвелем і політичної нетерпимости якобінців. Але є тут істотні відміни. Пуритани суворо вірили в Біблію, а комуністи вірять в науку. Влада комуністів досконаліша, ніж у якобінців. Крім того, різниці лежать і в можливостях; ніяка релігія чи диктатура нколи не була спроможна встановити таке всюди-суще і всеохопне панування, як те, яке існує в комуністичній системі.

Переконання комуністичних вождів, що вони стоять на правильному шляху до встановлення абсолютного щастя й ідеального суспільства, зростало у прямій відповідності з зростанням їх влади. Жартуємо казано, що комуністичні вожді створили комуністичне суспільство — для себе самих. Справді, вони утотожують себе з суспільством і його прагненнями. Абсолютна деспотія покривається з вірою в абсолютне людське щастя, у всеохопний світогляд і у всеохопну абсолютну тиранію.

Розвиток зробив комуністичних володарів полі-

цями людської свідомості. Вони цікавляться людською свідомістю у зв'язку з «побудовою соціалізму», для зміцнення своєї влади.

Можливо, тільки на початку радянські вожді були примушені оперувати поверховими обіцянками «майбутньої» демократії. Сьогодні вони просто запевняють, що ця свобода в Радянському Союзі вже встановлена. Природно, навіть вони відчують, що правда діє в підпіллі. Тривало «підносять» вони свідомість; вони змушують людей переробляти свої ідеї; вони напихають голови зів'ялими марксистськими формулами і політичними поглядами вождів. Ще гірше: вони тривало змушують людей демонструвати свою відданість соціалізму і свою віру в непомильність і правдивість обіцянок своїх вождів.

Громадянина у комуністичній системі неперестанно мучить власне сумління і страх, чи не поповнив він якого гріха. Він завжди боїться, що муситиме доводити, що він не ворог соціалізму, як за середньовіччя неперестанно треба було доводити відданість церкві.

Навіть під комунізмом люди думають, бо інакше вони не можуть. Так, і вони думають інакше, як наказано. Їх думання має двоє облич — одне тільки для себе; інше — призначене для вислову, офіційне.

Навіть одностайній пропаганді в комуністичній системі не вдалося так одурманити людей, щоб вони втратили доступ до правди. В інтелектуальній ділянці плян олігархів мав не так продукти розквіту, як стагнацій й розкладу.

Ці олігархи й рятівники душ, ці пильні опікуни, які турбуються за те, щоб людське думання не відхилялося в «кримінальне думання» або в «антисоціалістичне наставлення»; ці безоглядні поставщики дешевих, єдино приступних товарів, ці представники своїх власних стерильних і незмінних ідей призвели до загальмування і замороження духових імпульсів свого народу. Вони вигадали нелюдські слова — «викорчовувати з людської свідомости» — і діють відповідно до цих слів, наче вони мають справу з корінням і бур'яном, замість думок і людей. Завдяки пригнобленню чужої свідомости і каструванню людського духу — так щоб він не міг вільно літати і неспроможний був до мужности — вони самі стали безфарбними, стерильними, нездібними до думання і інтелектуального захоплення, яке витворює думання заради самого себе. Вони думають так само автоматично, як їдять; їх мозок витискає думки у відповідь на найелементарніші потреби. Так стоїть справа з цими високопреосвящениками, які одночасно є поліцаями і власниками всіх засобів, якими користується людська душа для передачі своїх думок — пресою, кіном, радіом — і так само всіма засобами, які тримають людину при житті — харчами і дахом над головою.

Чи не досить цього, щоб модерний комунізм порівнювати з релігійними сектами?

Розвиток модерного комунізму і постання нової класи ясно виявляється в характерах її ініціаторів і в ролі, яку вони відігравали.

Вожді, від Маркса до Хрущова, і їх методи були

різні і змінні. Марксові ніколи б не впало на думку перешкодити комусь висловити свій погляд. Навіть Ленін терпів ще в своїй партії вільну дискусію і не думав, що партійна інстанція чи партійний шеф мають самі вирішувати, що є відповідне «лінії», а що є «ухилом». Сталін придушував усяку середпартійну дискусію і висловлення ідеологічної думки зробив єдиним правом Центрального Комітету — чи своїм власним. В інших комуністичних рухах було інакше. Міжнародне робітниче об'єднання Маркса, наприклад (так званий I Інтернаціонал), було в своїй ідеології не марксистським, а простим об'єднанням різних груп, яке визнавало тільки ті ухвали, з якими погоджувалися його члени. Партія Леніна була авангардною групою, яка була пов'язана внутрішньо революційною мораллю і в ідеологічному відношенні монолітичною структурою з своєрідною демократією. Під Сталіном партія стала масою ідеологічно байдужих людей, яким ідеї постачали зверху, але які всім серцем були одностайні, якщо йшлося про захист системи, яка гарантувала їм недоторкані привілеї. Маркс фактично не заснував жодної партії. Ленін зруйнував усі партії, за винятком своєї власної. Сталін відсунув навіть більшовицьку партію на другий план, перетворюючи її кадри на кадри упривілейованої, безликої, безфарбної групи.

Ці перетворення в особистостях тільки відображення перетворень, які вже відбулися, і становлять собою душу комуністичного руху. Сам того не знаючи, вже Ленін почав організовувати нову класу. Він створив партію за більшовицьким принципом

і розвинув теорію її винятковості і керівної ролі в побудові нового суспільства.

Але дійсним і прямим засновником нової класи був Сталін. Сталін не дивився далеко ні вперед, ні назад. Він очолив нову силу, яка щойно постала — нову класу, політичну бюрократію і бюрократизм взагалі — і став її вождем і організатором. Він не проповідував — він приймав рішення. І він обіцяв блискуче майбутнє, але таке, яке бюрократія могла визнати реальним, бо її життя поліпшувалося з дня на день і її позиції дедалі зміцнювалися. Він говорив без вогню і фарби. Але нова класа могла краще розуміти цю реалістичну мову. Троцький хотів поширити революцію на Європу; Сталін не мав нічого проти цієї думки, але авантурницьке підприємство не стримало його від турбот за матушку Росію, чи радше — за людей, які були здібні зміцнити нову систему і відвоювати новій російській державі силу й повагу. Троцький був революціонером минулого; Сталін був людиною сучасності, а тим самим і майбутнього.

Історія не знає більшої постаті, як Ленін, який завдяки своїй всебічності й знятості здійснив найбільшу революцію людства. Але вона не знає постаті типу Сталіна, який подолав колосальне завдання зміцнення влади й посідання нової класи, яка вийшла з найбільших революціонерів одної з найбільших країн світу.

Після Леніна, що був втіленням пристрасти й думки, прийшов непоказний, сірий Йосиф Сталін, як втілений символ важкого, жорстокого і безоглядного піднесення нової класи до її найвищої влади.

Не відмовившись ні від чого з того, що було збудоване за Сталіна, нова кляса зрікається тепер тільки від його панування останніх пари років. В дійсності вона й не відмовляється від того, лише засуджує жорстокі сталінські методи, які, за словами Хрущова, зачіпали й «добрих комуністів».

Напередодні колективізації Сталін говорив, що постало питання — «хто кого», хоч радянському урядові політично і господарсько необ'єднане селянство не загрожувало жодною серйозною небезпекою. Нова кляса почувала себе так довго непевною, поки ще поза нею були інші власники. Вона не хотіла ризикувати, щоб були саботовані постачання харчів чи сільсько-господарської сировини. Це була пряма підстава наступу на селянство. Але була ще й інша підстава, класовий мотив: селянство могло бути небезпечним новій клясі в критичну ситуацію. Тому нова кляса мусіла господарсько й адміністративно підпорядкувати собі селянство; це було здійснене за допомогою колгоспів і тракторних станцій; ці нововведення призвели до збільшення нової кляси й на самому селі, і результатом було те, що бюрократія вибуяла й на селі.

Факт, що експропріяція інших клас, особливо дрібних власників, вела до спадання продукції і господарського хаосу, не мав для нової кляси значення. Найважливішим для нової кляси — як і для кожного власника в історії — було одержати в свої руки власність. Кляса вигравала від нової власності, навіть коли народ в цілому від того втрачав. Колективізація селянської власності, що з господарського погляду була невиправдана, була немину-

чою, якщо нова кляса хотіла бути певною своєї влади і свого посідання.

Правдивої статистики не можна дістати, але все говорить за те, що в Радянському Союзі врожай з гектара не зріс супроти врожаю в царській Росії, а наявність худоби не досягла дореволюційного рівня.

Втрати врожаю й худоби можна обрахувати, але не можна обрахувати загибелі мільйонів селян, кинутих у табори примусової праці...

Різними методами удержавлення, примусової кооперації, високих податків і приписом цін приватна власність була зруйнована і перетворена на колективну власність. Встановлення права власності нової кляси виявилося в зміні психології, способу життя і матеріяльного становища її членів, що залежало від місця, яке вони посідали на щаблях ієрархічної драбини. Здобуто було дачі, ліпші помешкання й меблі й інші подібні речі; були побудовані спеціальні службові помешкання й пишні будинки відпочинку для вищої бюрократії, для еліти нової кляси. Партійний секретар і начальник таємної поліції стали в багатьох місцях не тільки єдиними авторитетами, а й посіли найкращі помешкання, авта й інші подібні речі, які свідчили про їхні привілеї. Їх піддані могли, відповідно своєму місцю в ієрархії, мати претенсії на відповідні привілеї. Державні дотації, «подарунки», як і пишні житлові будівлі, будовані для держави і її представників, були для політичної бюрократії невичерпним джерелом достатку.

Комуністам не вдалося піднести й розбудити на-

роди; в цьому розумінні їм не вдалося розв'язати національне питання. Хто знає сьогодні щось про українських письменників і політиків? Що сталося з народом, що його країна дорівнює величині Франції і що він був найпередовішим народом Росії? Слід би думати, що під цією обезличеною машиною пригноблення він дедалі більше стає аморфною, безликою людською масою.

Однаке це не так.

Як і особистість, різні соціальні класи й думки ще живуть, так живуть ще й народи; вони борються проти деспотії, оскільки зберегли свої окремі відмінності. Хоч їх свідомість і душа також пригноблені, вони ще не знищені. Хоч вони уярмлені, вони ще не капітулювали. Сила, що їх сьогодні приводить у рух, сильніша, ніж колишній буржуазний націоналізм. Їх невгасиме бажання — бути самому собі паном і шляхом вільного розвитку входити в усе тісніші зв'язки з іншими частинами людського роду, в його вічному існуванні.

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМУНІЗМ

По суті комунізм є один, але його реалізація проходить у різних країнах в різний спосіб і в різному ступені. І тому можна говорити про різні комуністичні системи або різні форми того самого вияву.

Різниця, які існують між комуністичними державами і які Сталін надаремно намагався ліквідувати при допомозі сил, є вислідом різних історичних фонів. Навіть найпобіжніше спостереження розкриває, на-

приклад, що теперішня советська бюрократія не є без споріднення з царською системою, в якій урядовець, як відмітив Енгельс, був «відмінною клясою». До деякої міри подібне можна сказати і про стиль влади в Югославії. Прийшовши до влади, комунізм застає в різних країнах різні культури і технічний рівень, різні соціальні стосунки, а також відмінні національно-інтелектуальні характери. На свій спосіб ці різниці розвиваються навіть далі. Прийшовши до влади завдяки тим самим загальним причинам і мавши побороти тих самих внутрішніх і зовнішніх ворогів, комуністи в окремих країнах відразу ж є приневолені спільно, на базі однородної ідеології боротися. Інтернаціональний комунізм, що в свій час був завданням революціонерів, кінець-кінцем змінився, як змінилося в комунізмі все, ставши спільним підґрунтям для комуністичної бюрократії, що з націоналістичних розважань взаємно себе поборює. З колишньої концепції міжнародного пролетаріату осталися тільки слова і пусті догми. За ними ж стоять голий національний і інтернаціональний інтереси, прагнення й пляни різних комуністичних олігархій, що вигідно окопалися.

Природа влади і власности, однородність міжнародної перспективи та ідентичність ідеології неминуче ідентифікують комуністичні держави між собою. Але, не зважаючи на це, було б фальшиво ігнорувати і недоцінювати значення неминучих різниць, що в різний спосіб і в різному ступені виступають між комуністичними державами. Ступень, спосіб і форма, в якій комунізм є здійснюваний, а також його ціль, є так само вислідом даних умов.

як і сама істота комунізму. Нема жадної форми комунізму, не зважаючи на схожості однієї форми на другу, яка виявлялася б інакше, ніж національний комунізм. Для того, щоб зберегти себе, комунізм мусить стати національним.

Форма влади і власности, а також форма ідей у комуністичних державах, різняться між собою лише незначно. Вона не може помітно відрізнятись, бо ж має ідентичну природу — тоталітаризм. Одна-че щоб зберегти себе і продовжувати своє існування, комуністи мусять допасувати ступень і спосіб своєї влади до національних умов.

Різниця між комуністичними країнами, як засада, є настільки велика, наскільки комуністи даної країни власними силами прийшли до влади. Говорячи конкретно, тільки комуністи трьох країн: ССРСР, Китаю і Югославії самотійно або на свій спосіб провели революцію, здобули владу і почали «побудову соціалізму». Ці три країни осталися незалежними, як комуністичні держави, навіть в період, коли Югославія, як сьогодні Китай, була під крайнім впливом ССРСР і перебувала з ним у «братерській любові» і «вічній дружбі». У звіті на закритому засіданні ХХ з'їзду Хрущов признався, що зудар між Сталіном і китайським урядом вдалось уникнути тільки з трудом. Справа зудару з Югославією не була ізольованим випадком, а тільки найдрастичнішим і першим, який стався. В інших комуністичних країнах советський уряд силою вдержував комунізм через «озброєних місіонерів» — свою армію. Різниця ступеня і способу розвитку в цих країнах ще не досягнула такого рівня, як у

Китаї чи Югославії. Одначе, коли правлячі бюрократії здобувають силу як незалежні організми стосовних країн, коли вони пізнають, що послух супроти СРСР і його наслідування їх послаблює, вони намагаються наслідувати Югославію, тобто намагаються розвиватись незалежно. Східноєвропейські комуністичні держави стали сателітами СРСР не тому, що мали з цього якісь користі, але тому, що вони були заслабі, щоб протиставитись натискові СРСР. Як тільки вони стають сильніші або як тільки створюються корисніші умови, у них народжується прагнення до незалежності і до забезпечення «їхнього власного народу» від советської гегемонії.

З перемогою комуністичної революції в країні приходить до влади і контролі нова кляса. Вона аж ніяк не схильна віддавати свої, тяжко здобуті, привілеї і підпорядковується інтересам ідентичної кляси іншої країни виключно з міркувань ідеологічної солідарности.

Коли ж комуністична революція приходить до перемоги в країні самостійно, неминучим стає інший шлях розвитку. Слідують розриви з іншими комуністичними країнами, а головнo з найсильнішою і найбільш імперіялістичною державою — СРСР. Завдяки успішно проведеній збройній боротьбі пануюча національна бюрократія в країні, де революція перемогла, стає незалежною, засмакувавши благо влади і «націоналізованої» приватної власности. Висловлюючись по-філософськи, вона вже стала свідомою своєї власної підметности, «своєї власної держави», своєї влади і на цій підставі домагається рівности.

Це однак не означає, що в наслідок цього мусить приходити тільки до зудару між двома бюрократіями. Зудар включає також революційні елементи підпорядкованої країни, що, звичайно, не переносять чужого панування і вважають, що спільними між комуністичними державами повинні бути найідеальніші і досконалі згідно з передбаченнями догми. У свою чергу і народні маси, які спонтанно прагнуть незалежності, не можуть оставатись нейтральними в такому зударі. В кожному разі народ користує з такого зудару, бо не мусить сплачувати данини чужому урядові. Такі зудари вплітають у події також чужі сили, держави і рухи. Однак природа зудару і сили, що діють у ньому, остаються. Ані советські, ані югославські комуністи не перестали бути тим, чим вони є: ані перед взаємною суперечкою, ані під час її, ані після неї. Щоправда, різний ступень і спосіб запевнювання про свій монополъ запровадив їх до взаємного заперечування соціалізму у противника. Але коли вони полагодили свої розбіжності, вони знову взаємно признають існування соціалізму у своїх країнах, усвідомивши собі, що це треба робити заради збереження себе і того, що є у них ідентичне та есенціональне і для них найважливіше.

Підпорядковані комуністичні уряди Східньої Європи можуть, а, властиво, мусять заявити про свою незалежність від советського уряду. Ніхто не може сказати, як далеко йтимуть ці аспірації до незалежності і які непорозуміння можуть постати. Вислід залежить від численних і непередбачених внутрішніх і зовнішніх умов. Але не може бути сумніву,

що національні, комуністичні бюрократії прагнуть для себе повної влади. Це було продемонстроване антитітовськими процесами — за часів Сталіна — в різних східноєвропейських країнах; це виявляється в теперішньому неприхованому акцентуванні «власної дороги до соціалізму», що останньо вийшло так гостро на світло денне в Польщі й Угорщині. Центральний советський уряд попав у труднощі через існуючий націоналізм навіть у тих урядах, що були встановлені в советських республіках (Україна, Кавказ), а ще більше, коли йдеться про уряди, встановлені в східноєвропейських країнах. Відіграючи важливу роль в усіх цих країнах, СССР не був і не буде здатний засимілювати у майбутньому економіки східноєвропейських країн.

Прагнення до національної незалежності, очевидно, мусять мати більший поштовх. Ці прагнення можуть бути сповільнювані і навіть затримані зовнішнім тиском або страхом комуністів перед «імперіалістами» і «буржуазією», але їх не можна усунути. Навпаки, їх сила буде зростати.

Є неможливим передбачити всі форми взаємостосунків між комуністичними державами. Навіть якщо б співпраця між комуністичними державами різних країн незабаром допровадила до злиття чи федерації, все ж існує можливість, що зударі між комуністичними державами будуть кінчатись війною. Відкритий збройний конфлікт між СССР і Югославією був уникнений не завдяки існуванню в обох країнах «соціалізму», але тому, що в інтересі Сталіна не лежало ризикувати ударом непередбачених розмірів. Те, що діятиметься між комуніс-

тичними державами в майбутньому, залежить від тих факторів, які звичайно впливають на хід політичних подій. Інтереси різних комуністичних бюрократій, що проявляються як «національні» чи «об'єднані», разом з неконтрольованою і зростаючою тенденцією до незалежності на національній базі, відіграватимуть у нашій добі велику роль у взаєминах між комуністичними країнами.

ПОМИЛКА КОМУНІЗМУ

Історія бачила багато догматичних диктатур, і їх перебіг ніяк не є втішний. Пітагор, що на якийсь час став паном над Кротоном і завжди вимагав від своїх підданих присвячувати себе геометрії і стримуватися від споживання квасолі, був першим, що добирав членів свого уряду виключно на підставі їх символу віри. Одначе мешканці міста, чи то з відрази до геометрії, чи з любови до квасолі, озброїлися проти нього, і він мусів утікати. Одним з важливіших прикладів є середньовічна церква, яка хоч і була заснована за назвою на релігії чоловіколюбства, завзято намагалася свої засади віри утвердити на такій огидній інституції, як інквізиція. Пуританське панування Кромвеля багато чим нагадувало систему Леніна; спочатку за демократію і свободу, воно закінчилося встановленням зненавидженої військової тиранії. Французька революція, що виходила з прав людини, принесла спочатку Робесп'єра, а потім Наполеона, жоден з яких не надавав особливого значення цим правам людини. У всіх цих випадках нещастя походило з догматичної віри в універсальний лік, такої догматичної віри

і в такий універсальний лік, що в інтересі мети була допущенна кожна жорстокість.

У всіх цих випадках, так само як і в Радянському Союзі, можна пізнати одну помилку. Влада — солодка, вона діє, як отрута, пристрасть до якої зростає мірою звички. Хто захопив владу, хай і з найшляхетніших мотивів, скоро вмовляє в себе, що є добрі підстави на те, щоб її не випускати з рук. Це відбувається тим певніше, коли володарі вірять, що вони є представниками якоїнебудь велетенсько важливої справи. Вони вважають своїх противників за невігласів і непоправних і доходять скоро до того, що їх ненавидять. Вони думають приблизно так: звідки ці нещасні беруть собі право стати на шляху тисячолітнього царства? Що ми мусимо їх переслідувати, це приkre, але де рубають, там тріски летять. Тим часом ці борці, встановивши певну олігархію, на своїх упривілейованих позиціях відриваються від звичайних людей і вже не дуже вірять у тисячолітнє царство. Ці нові люди бачать своє головне завдання в тому, щоб лишитися при владі, одначе не для того, щоб використати її як засіб до здійснення раю на землі. І тоді стається так, що засіб робиться метою, самоціллю; первісні цілі зникають і пригадуються тільки при урочистих нагодах. Це давня історія, яку кожен мусить знати; і одначе Ленін і його почитальники не вивели з неї моралі.

Із цих засадничих помилок історичного, психологічного і філософічного порядку походять з неминуchoю логікою всі огидні риси комунізму. У 1918 році установчі збори в Росії мали антибільшовиць-

ку більшість, тому більшовики розпустили їх з переконанням, що вони мають рацію. Тепер вони були змушені триматися при владі голим насильством; а що їх влада була позбавлена будь-яких легальних підстав, вони мусіли заборонити всі інші політичні партії. Коли меншість приходить до влади насильством, вона мусить покладатися на поліцію. Із страху перед змовами постає поліційна тиранія, ця тиранія своєю чергою викликає невдоволення, а невдоволення помножує страх перед змовами. Це замкнене коло звужує поступово число можновладців і збільшує владу людей, які контролюють поліцію. Раніше чи пізніше поліція, щоб утримати свій вплив, вигадує змови і нашпиговує провокаторів. Вкінці кожен має недовір'я до кожного; діти доносять на своїх батьків, жінки на чоловіків. Ніхто не знає, чи завтра не прийде черга на нього — на розстріл, ув'язнення або на повільну смерть через примусову працю в Арктиці. Так виглядає дійсність, що постала з фанатичної віри у відкритий шлях до земного раю.

Первісно комуністи, не взявши ще влади в свої руки, роблять спроби здійснити економічну рівність, що завжди була декларованою метою комунізму. Перша генерація, що за свої переконання зазнала вигнання й переслідування, живе далі стримано й скромно. Одначе, як кожен може передбачити, все змінюється, коли комунізм стає неухильною дорогою до персонального успіху і притягає кар'єристів. І пощо потрібна влада, без практичної користи? Так свідомо була економічна нерівність введена знову, і сьогодні вона в Росії, за наявними

даними, більша, ніж в будь-якій іншій країні світу. Профспілки є частиною уряду; невдоволений робітник може бути висланий в табір примусової праці або його позбавляють засобів існування; справжній пролетар більше безсилий, ніж в Англії в найчорніші дні індустріальної революції...

Андре Жідо

ЛЕГЕНДА І ДІЙСНІСТЬ

...Кілька років тому я писав про свою любов і захоплення Радянським Союзом, спокушений єдиним у своєму роді експериментом. При одній думці про це моє серце спалахувало гарячим очікуванням. Я вимріяв з цього підприємства велетенський поступ, імпульс, який може пірвати з собою все людство. Якщо можна бути свідком такого відродження і присвятити йому своє існування, тоді дійсно варто жити. В ім'я майбутньої культури я в душі своїй поєднав долю Радянського Союзу з своєю.

За чотири дні після свого приїзду до Росії я при нагоді урочистостей похорону Горького на Червоній площі в Москві заявив, що в моєму уявленні доля культури тісно пов'язана з майбутнім Радянського Союзу...

Це говорив я, як сказано, зовсім на початку своєї подорожі до Росії, у той час, коли я ще вірив — я мусів би ліпше сказати: коли я ще досить наївний був, щоб вірити, — що з росіянами можна серйозно дискутувати про питання культури. Я бажав, щоб ця віра ніколи в мені не була зруйнована. Але раз помилившись, я мусів якомога раніше свою помилку визнати... На карті бо стоїть майбутнє людства і доля його культури.

Доки моя подорож по Росії відбувалася за певним пляном, мені здавалося все надзвичайним... Мої груди роздimalися, і від надміру радості часами наvertsалися на очах сльози — сльози любови й найглибшої прив'язаности. Діти, яких я бачив у таборах відпочинку, були добре годовані і в усіх відношеннях добре забезпечені. Подібне відзеркалення промінюючого щастя бачив'я і в обличчях робітників у будинках відпочинку...

Щойно тоді, як я зміняв передбачений маршрут без своїх супровідників, щоб увійти в безпосередній контакт з населенням, я почав ясніше бачити...

Особисто я в своїй подорожі по Росії не мав жодного приводу нарікати, всупереч всім зловим поясненням, що були пізніше вигадані з метою знецінення моєї критики... Нічого не можна вигадати більш абсурдного, бо ніде я не подорожував так розкішно й пишно, як у Росії. Всюди були до моїх послуг найзручніші авта, у потягах окремі вагони, найкращі кімнати в готелях і найвишуканіша їжа, яку тільки можна вигадати. Куди б я не прибув, мені пропонували краще з кращого, всюди я був захоплено прийнятий і шанований. Отже нічого дивного, що я повернувся додому з найкращими спогадами про це. Але попри це при цих ушануваннях я завжди пригадував привілеї і різниці, від яких я втік і які мене тим більше разили, що замість них я сподівався рівности. Коли мені вдавалося позбутися офіційних осіб і говорити з простими робітниками, я відкривав, що більшість з них живуть у страшних злиднях. А мені вечір за вечором давали банкети, самих закусок до яких ви-

стачило б задоволити найбільший апетит. За цими закусками регулярно слідували обіди чи вечері з шістьох страв, що тривали повних чотири години!..

Звичайно, Спілка (радянських письменників) розраховувала на те, що їхні видатки будуть добре оплачені, і я припускаю, що «Правда» пізніше почасти й тому так гостро мене заатакувала, що я виявився таким поганим вкладом капіталу. Я був приголомшений, ствердивши таку бездонну різницю між «кращими» і загальною долею мас, між майже безмежними привілеями, з одного боку, і безнадійними злиднями — з другого.

Але смертельно нещасним робила мене свідомість, що існувало ще все те, що мене так відштовхувало: класові привілеї, які я вважав назавжди знищеними.

Хто може зміряти, що для мене значив колись Радянський Союз. Він був для мене більше, ніж тільки обрана мною країна, щось інше й більше, ніж приклад і зразок...

У Радянськiм Союзi культура служить тільки одній меті: возвеличенню радянської держави. Вона визначається партією, можливість критичного думання не існує. Я дуже добре знаю, що в Радянському Союзі дуже люблять при всякій нагоді говорити про «самокритику»... Але скоро я відкрив, що ця так звана самокритика означає не що інше, як вияснення того, що відповідає партії і що ні. Дискусії ведуться не про правильність здійснюваної партією політики, а виключно тільки про питання, чи та або та теорія відповідає освяченій

партійній лінії. Немає нічого небезпечнішого від такої духової постави і немає нічого більш несприйнятлого для справжньої культури. Про те, що діється за межами своїх кордонів, радянські громадяни не знають нічого. Власне ще гірше, їм утовкмачили, що за кордоном нема нічого, гідного уваги для Радянської Росії...

Під час моєї подорожі по Радянському Роюзу я відвідав і один зразковий колгосп. Я хотів би бодай приблизно передати своїм читачам те пригноблюче враження, яке справляють всі ці житла, бо їм бракує жодної індивідуальної риси. У кожному помешканні стоять ті самі огидні меблі, висять однакові портрети Сталіна. Я не бачив жодної кімнатної прикраси, жодної особистої власности. Питається, чи можна назвати прогресом знищення особистости, зрівнялівку, нівеляцію, на які все сьогодні спрямоване в Радянській Росії. Я з свого погляду не можу бачити ніякого поступу вперед.

У Радянському Союзі раз на завжди встановлено, що про кожне питання — байдуже про що йде мова — може бути тільки одна думка: правильна. Кожного ранку «Правда» впоює народів, що він мусить знати, думати, у що вірити...

Зникнення капіталізму не принесло радянським робітникам вимріяної свободи. Дуже важливо, щоб пролетаріят за кордоном цей факт ясно собі усвідомив. Звичайно, робітників не визискують капіталістичні акціонери. Визиск набрав тепер такої непрямой, такої прихованої і хитрої форми, що робітники не знають, хто має бути відповідальним

за це. Переважна більшість з них живуть більше ніж злиденно...

Вбогі там все ще існують, і їх надто велика кількість. Я мав надію, що не знайду там вбогости і заради того я їхав до Радянського Союзу. Але там на вбогість дивляться з погордою, так немов би це було щось образливе або злочинне; вона не викликає співчуття чи благодійности, а тільки зневагу.

Я мусів пізнати не тільки печальний факт, що в Росії по-давнішому є вбогі люди, я мусів ствердити, що там відвертають носа від бідности, так ніби вона є чимсь непристойним або навіть злочинним. Вона там не збуджує співчуття чи любови до ближнього, а є лише предметом зневаги...

Коли я прибув до Сочі, я здивувався з великої кількості санаторій і курортів, збудованих для робітників. Всі ці готелі дуже комфортабельні, вони мають гарні сади й парки, власні пляжі. Але на жаль, ними майже завжди користується тільки новий упривілейований прошарок...

Робітник за всіма правилами мистецтва обдурений, йому заклаповано уста, він зв'язаний по руках і ногах, так що опір став просто неможливим. Хто хоче піти вгору, той дуже просто мусить стати донощиком. Цим здобувається довір'я поліції, яка донощика бере під свою опіку, доки потребує його послуг. Наслідком цього ніхто нікому не вірить...

Хто самостійно думає, той наражається на небезпеку бути потрактованим як контрреволюціонер.

Якщо він член партії, йому загрожує виключення, а за ним — Сибір...

Ніхто не заступиться в Росії за покривдженого, і відповідальні за справедливість і свободу відбуваються мовчанкою, а народні маси тримають у невігластві...

Хто має власну думку, того знищують або засилають. Скоро з усієї героїчної генерації революціонерів, яка заслуговувала на нашу любов і таку високу повагу, лишаться тільки кар'єристи, кати і їх жертви...

Для уряду звичайно багато легше, коли всі громадяни якоїсь країни думають однаково. Але чи можна в такому випадкові говорити ще про культуру?

Людство є складним утвором, у всякому разі не на один копил, і з цього треба робити висновки. Кожна спроба спрощення того, що від природи є проблематичним, кожне намагання «охопити» і «організувати» живих людаї, все і вся підвести під один знаменник є злочинним, руїнницьким, небезпечним і таким завжди буде.

Таке наставлення, застосоване до мистців, завдає ще більше шкоди. Великий мистець з пророди своєї є «непристосуванцем», він завжди мусить плисти проти течії свого часу. Але що станеться в Радянському Союзі, якщо перетворена держава убила в мистцеві всяку потребу до опозиції? В сьогоднішній Росії кожен мистецький твір знищується, якщо він не є «вірний лінії», а краса вважається буржуазним звихненням. Мистець, хоч якого б він був таланту, якщо він не тримається партій-

ної лінії, лишається невідомим і не має визнання, якщо він взагалі щось може творити. Коли ж він пристосовується до партійної лінії, тоді збирає похвали й нагороди...

Я вже бачу, як з цієї невичерпаної радянської маси підноситься нова буржуазія, буржуазія з тими самими вадами й пороками, як наша. Ледве залишивши за собою кордон убожества, вони вже починають зневажати бідних. Вони заздро кидають оком на багатство, якого так довго були позбавлені. Вони вміють його здобути й утримати. Моє обвинувачення спрямоване проти злосливого обману, в якому вони винні, проти пихатого запевнення, що сучасні відносини в радянській державі є тим, що було вимріяне і чому має заздрити весь світ. Що я мусів пережити такий обман з боку країни, до якої мав повне довір'я і на неї покладав усі надії, це для мене дуже болючий досвід. Тепер найвищий час, щоб робітники за межами Радянського Союзу пізнали, як комуністична партія ввела їх в оману, так само як перед тим були обдурені російські робітники. Я вважаю своїм обов'язком сказати це, бо я дійшов до незаперечного переконання, що Радянський Союз нестримно зсувається у прірву по похилій площі. Я говорю це, бо я зрозумів, що Радянський Союз тягне за собою і комуністичні партії інших країн до остаточного хаосу. Ніщо не може мене стримати від вислову одверто того, що я думаю. Правда мені дорожча за партію. Треба бачити речі такими, як вони є, а не такими, як вони малюються в мріях. Радянський Союз розчарував нас у наших найдорожчих

надіях; він показав нам трагічно, як чесна революція може потонути в піску підступу. Відновилося те саме старе капіталістичне суспільство, жажливий деспотизм пригноблює людей, воскрес низький, огидний спосіб думання, типовий для відносин між рабовласниками і рабами...

АНАТОМІЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ПАРТІЇ

Згадаю проблему самотньої альтернативи, як од-ну з важливих у політичному житті наших часів, як те питання, яке найадекватніше узагальнює великий досвід епохи сталінізму і головну тенденцію суспільної лівиці, яка постала з того досвіду.

Комплекс політичних та інтелектуальних зусиль останнього часу, висліди і наслідки яких не дають себе тепер передбачити і які прямують до ідейного ренесансу революційної лівиці, дає себе найзагальніше схарактеризувати власне як спроба переламання традиційного сталінського *шантажу самотньої альтернативи* в політичному житті. Перманентним способом дії сталінізму було в ґрунті речі прямування до ситуації, де кожна критика сталінізму була б об'єктивно автоматичним вступом до табору реакції, автоматичною декларацією солідарності з імперіялізмом капіталістичного світу. Сталінізм унеможлилював усяку суспільну критику, берперервно намагаючися спихати її на контрреволюційне становище. З цієї причини предметом його найзавзятіших і найбрутальніших нападів були завжди саме найлівіші і найближчі ідеям комунізму. Ніхто не був об'єктом такої смер-

тельної зненависти і таких страшних поліційних та політичних переслідувань, як кожна незалежна лівиця і всякі комуністичні чи комунізуючі рухи, критичні супроти сталінської практики і доктрини.

Соціал-демократична правиця розглядалася вже в політичних категоріях, а троцькізм чи тітоїзм — у категоріях боротьби з чужою агентурою. Дивування з приводу такої практики було б наївне; вона є радше нормальним і легким до пояснення явищем: відомо від віків, що удари призначено передусім для єретиків, не для поган; на індексі заборонених книг католицької церкви дуже рідко трапляються твори некатоликів. Ця обставина і добре відома, немилосердна зненависть, якою майже кожна організація, що посідає політичну ідеологію, обдаровує своїх єретиків, десидентів, апостатів чи ренегатів, ненависть, що стократно перевищує найгвалтовніші вибухи супроти безсумнівних і визнаних ворогів — є в істоті зрозумілим продуктом всяких таких суспільних умов (хоч і не тільки таких), коли певна політична або релігійна організація стає ціллю сама в собі, хоч первісно в свідомості своїх основників вона була тільки знаряддям.

Істотною рисою кожного суспільного витвору, якому дається ім'я «секти», є постійна чуйність над невимовно точним окресленням власних меж і постійна контроля, що має запевнити прецизійні і недвозначні вирізняючі витичні, які дозволяють поза сумнівом вказати на гостро зарисований кордон між сектою і всім зовнішнім світом. Ці ви-

тичні є різnorodної натури — ідеологічної, організаційної, звичасвої, ритуальної; чим більше множитья їх кількість, дрібничковість і різnorodність, тим більше свідчать вони про поступаюче закростеніння секти, тим більше стає явним, що суспільний організм перестає утримувати себе при житті шляхом натуральної асиміляції і виміни матерії з середовищем. Це утримання себе при житті стається ніби шляхом чудотворної і незнаної природі авто-репродукції і відживлювання себе своєю власною субстанцією; організм концентрує свою чинність на собі самім, і його зовнішня активність є також детермінована через його потребу самоконсервації. Секта мусить виявити незмірну дбайливість у тому, щоб у певний момент на її окраїнах не була затерта межа, яка відділює її від оточення. Вона є екзистенцією, нездатною до гатункової репродукції, і звідси самозбереження стає одинокою рацією існування. Журба про продовження індивідуального існування стає її виключним зайняттям — явище творчості в її засягу не можливе. *Кожна творчість є з конечности виходом поза секту і зламанням її кордонів.*

Явища сектантства в політичному житті проявляються, м. ін., у нечуваній скрупулятності про точність меж організації, отже є свідомством подвійного процесу, який має місце в її засязі; він свідчить про сенільні зміни і втрату відроджуючих здатностей, а тим самим свідчить, що політична організація стала метою сама по собі, попала у відчуження від суспільних завдань, які її зробили. і витворила собі власне завдання у вигляді

продовжування власного існування. *Сектанство не є помилкою одиниць; воно є суспільним заповітом смерті.* В цих обставинах політична підозрілість — сповидно абсурдальна і хвороблива — стає зрозумілим і суспільним, а не індивідуальним явищем, є подібною до брутального, подекуди подибуваного егоїзму старости, яка неясно відчувас, що натура обертається проти неї; є завзятою самообороною існування суспільної форми, проти якої обертається історія.

Без огляду на свої розміри, сталінізм є формою життя політичної секти. Партія сталінського типу — це є партія, яка перестала трактувати себе як знаряддя, а стала ціллю сама для себе, автономізуючи своє існування супроти суспільних сил, які колись її породили; зформування в її нутрі одинокі зорганізованої верстви, якою є партійний апарат, що панує над цілістю, являє собою зовнішній вияв цього процесу: коли в житті партії той апарат є самотнім активним мотором, існування відокремлених інтересів апарату є свідомством відокремленого інтересу партії. В житті комуністичних партій сталінізм не полягає в тому, що вони є помилково зорганізовані, так що не допускають контролю партійних мас над керівництвом, але полягає в тому, що *суспільна функція партії* зумовляє, що зміна цього роду організації не можлива.

Огортаючись непроникливою ідеологічною та обрядовою верствою, сталінізм — як рух політичний — детермінує не тільки себе, а і всю решту суспільної дійсності, детермінує через відношення до себе. Між кордонами, які він сам собі арбітра-

льно визначає, і рештою світу немає переходів, немає посередніх стадій; сталінізм уперто прямусь до того, щоб усі межі, які залишилися в засязі зовнішнього світу, визнати за благі і неістотні.

Світ розподіляється на засуджених і спасених, на державу Бога і державу сатани, межа між якими є більше безсумнівна, ніж межа вершка і долини; ця межа проходить через кожен ділянку життя; кожен факт, кожна думка, кожна частинка, з якої складається матерія суспільного життя, позначена вічним знаком своєї приналежності до котроїсь із держав; плем'я Авеля і плем'я Каїна розподіляє між собою без решти ідеї, знаряддя, суспільні взаємини, мораль, мистецтво, науку, традиції, навіть більше — приватні почування і уподобання, майже саму природу.

Тому сталінізм вимагав або останнього визнання, або тотальної негації, і цю схему накинув він світові в подиву гідний спосіб.

Між іншим, це є причиною, що сталінська партія є органічно нездатна до зорганізування навколо себе союзницьких сил, що в політиці вона є приречена на хронічну неможливість створення народного фронту. Народний фронт можна ефективно подумати тільки в умовах компромісу, тобто при узгідненій розбіжності думок і дії в певних ділянках і при визнанні здібностей в інших, які видаються в даний момент засадничими. Однак народний фронт у сталінській інтерпретації міг опертися не на компромісі, а виключно на тотальній гегемонії.

Старіюча секта тільки з трудностю може дозво-

лити собі на союзників. Самозберігальні завдання переважають у її свідомості, накидають упертий тиск страху перед затратою власних меж. Чим більше секта сама для себе стає своєю ціллю, чим більше серед чинників, які визначають її дію, є перевага завдань, які мають зробити постійним власне існування і підтримувати власну живучість, тим більше мусить вона відчувати кожную, навіть найфрагментарнішу критику на свою адресу як загрозу самих підстав свого буття. Весь зовнішній світ стає її ворогом — не тому, що уподобання когось накинули б їй такий образ дійсності, а тому, що їй накидає його, світу, об'єктивна ситуація. Кожна відмінність є ворогом, бо секта втратила здатність поступової еволюції; звідси всякі зміни можуть бути тільки загрозою розпаду.

БАЛЯНС ЕВРОПЕЙСЬКОГО КОЛЕКТИВІЗМУ

Всі економічно-політичні ідеології, які ми розглядатимемо під загальною назвою «колективізму», викарбували більш або менш глибоко свій відпечаток на економічному житті майже всіх країн, а особливо країн нашого континенту. Те, що раніше було утопією, демагогічним гаслом чи конструкцією кабінетного теоретика, сьогодні у великій мірі стало реальністю. Всюди, в одних країнах роками, в інших, наприклад, у Німеччині, десятиліттями, колективізм був в дії — зовсім достатній час, щоб з повним правом поставити питання: чого він досяг, в чому ще в боргу перед нами і чого можемо сподіватися від нього в майбутньому?

Такий баянс європейського колективізму доводиться, мабуть, почати парадоксальною констатацією: колективізм борсається у глибокій внутрішній кризі. Як це часто трапляється, за позірним тріумфом цього руху криється внутрішня порожнеча і безладдя, напруження, обман і суперечності. Критика була легка і вдячна, вона була потрібна і великою мірою виправдана. Тоді зовсім не треба було ризикувати, розгортаючи крайні програми і проголошуючи теорії, як і не треба

було програми випробовувати, а правильність теорій стверджувати практикою. Але тепер, коли теорія повинна поступитися перед практикою, а демагогію заступає відповідальність, інакше кажучи, тепер, коли колективізм повинен показати те, на що він здібний, бо він дістав можливості, про які мріяв, все відразу змінилося. Сьогодні колективізм загнаний на оборонні позиції, і це в той момент, коли в економічній і політичній ситуації світу виключно трудно протиставити йому справді переконливі досягнення.

Тисячі і тисячі соціалістів сьогодні напевне питають себе в душі: чи не виявили ми самовпевненості, бажаючи спрямувати економіку відповідно до наших плянів? Чи не штовхаємо ми економіку з одної кризи в другу? Чи не занадто рано ми почали сміятися з тих буржуазних економістів, які вчили нас, що колосальний механізм національної і світової економіки регулюється конкуренцією, цінами, прибутками, купівлею й продажем, які вияснявали нам, що максимум потрібних для людства благ виробляється при мінімальних витратах, коли трудовий ентузіазм, ініціатива, здібність пристосування і інтелігенція винагороджується «ринком», і брак відповідних якостей карається тим же «ринком»? Може найбільш практична система полягає в координації без зайвого галасу засобами випробуваних вже інституцій інтересів індивідуальних з інтересом загальним? Хіба не найбільш кричали ми проти свободи індивідуальної ініціативи, конкуренції і власності? Чи справді буде ліпше замінити їх на безупинно зростаючу бю-

рократію? Чи свобода, рівність і братерство є в тому, про що ми мріяли і за що змагались? Чи ті так ненависні нам соціологи не мали всупереч всьому рації, декляруючи, що страшна ціна, якою треба оплачувати колективізм, це — зречення свободи, гідності й природних прав людини? Чи можемо ми з спокійною совістю заперечити, що не тільки досвід тоталітарних країн, а й все інші міркування стверджують це саме? Чи не обдурили ми самі себе, говорячи безупинно, що демократичний колективізм приносить добробут, свободу і мир? Хіба не факт, що сьогодні чим більше колективізовані країни, тим бідніші. А хіба не тим більші вони противники свободи? Хіба не архілогічно, що колективізм, впроваджений у практику економічного життя країни, тільки посилює причини міжнародних конфліктів, замість сприяти мирові, який так палко проповідується на всіх міжнародних соціалістичних конгресах? Одним словом, чи не є соціалізм завжди націонал-соціалізмом і чи існує реальна політична різниця між ідеологіями, які породжують його на світ?

Багато прихильників колективізму за останні роки прийшли чесно до цих еритичних думок і, розчаровані, пішли з свого старого табору. Ще більша кількість колективістів уникає такого радикального розриву, але вони, цілком свідомі цієї хвороби, не приховують, що вже не вірять по-давному у соціалізм. Саме з них рекрутуються провідники профспілок, бо вони ясно зрозуміли, що профспілки й вільна кооперація, коли вона хоче бути справді гідною цієї назви, має сенс тільки

у вільній, а не керованій економіці. До цього можна б додати, що вони довели б себе до самознищення, якби хотіли своєю політикою зруйнувати вільну економіку.

Внутрішня криза європейського колективізму виявляється назовні в формі розколів, розброду й відступів. Але вона виявляється у різних симптоматичних формах також і там, де ще намагаються зберегти позірність сили і одностайности. Чим більше переходиш на позиції оборони, тим більше нервуєшся і роздратовуєшся, і оборонці колективізму не роблять винятку з цього правила. Вони змушені все більше вдаватися до нової тактики, постійно спрямовуваної супроти теорії й практики колективізму. Ця нова тактика полягає в здачі, шляхом еластичного відступу слабих позицій, бодай у царині термінології, у поступках модерній критиці колективізму.

Між тим застосовувані всюди експерименти колективізму різних ступнів і зафарблень так невтішні, що їх оборонцям не може нічим допомогти й перехід до такої тактики. Вони вдаються до пом'якшуючих обставин, які сумарно можна кваліфікувати як «апологію соціалізму». Вони декларують, що сучасне зубожіння багатьох європейських країн зобов'язує до практики «соціалізму убожества», а не хочуть запитати себе, чи не йде тут мова про «убожество як наслідок соціалізму»; зрештою вони забувають випадок з Швецією, який підтвердив, що доктринери соціалізму можуть спромогтися на такий чин, який одним помахом кидає багату національну економіку у важкі трудно-

щі. Вони довели в багатьох країнах, що їх економіка квола і що скоріше слід чекати дальшого погіршення, ніж покращення. Вони ніколи в своїх міркуваннях не доводять аж до того, щоб запитати себе, чи не тенденції колективізму відповідальні за таку ситуацію, а прагнуть, підживлюючи почуття національної кризи, підтримувати штучно високий ступінь патріотизму, викликаного війною, який зумовив колективізм воєнної економіки і зникнення якого вони з жахом відчують сьогодні.

Повернімося тепер до констатації, яку ми зробили на початку, що європейський колективізм переживає сьогодні серйозну внутрішню кризу, бо мусить боротися проти своїх власних сумнівів і одночасно проти зовнішньої доктрини. Розчарування, до яких він привів, змушують його перейти до апологетичної тактики, про яку мова буде вище. Він приніс в Європу такі явища, які ніяк не можуть подобатися багатьом переконаним соціялістам: безмежні анкети, черги перед крамницями, постійне звужування сфери, в якій індивід може рухатися без дозволу чи офіційного паперу, всемогутність бюрократії, дух все більшої нетолеранції в царині політичній, беззастережне зловживання соціялістів своєю більшістю в різних країнах, закони й приписи в супроводі різних санкцій, перманентна криза демократії, поліції всіх родів, контроль девізів і цін, свавілля й продажність.

Кожен може подати інші приклади цього роду, це значить, що мова йде не про винятки, а про явища, які регулярно супроводять колективізм. Мо-

жливо, що ніколи люди з цього погляду не були так тиранізовані невеликою меншістю, як в нашу добу колективізму, в цю еру, змальовану одним американцем як «століття середньої людини». Це справді висока плата за економічну систему, яка повинна врятувати нас від злиднів і несправедливості. Чи пророблений дотепер досвід дозволяє нам принаймні сподіватися, що ця обіцянка буде колись здійснена? Можна відповісти лише категоричним ні без застереження.

Чого хоче колективізм? Якщо ми проглянемо його історію аж до сьогодні, ми зможемо розрізнити в ньому три складові частини. Перше, і фактично найстаріше, полягає в зміні розподілу благ на користь тих, які не посідають їх в достатній кількості. Ця мета може бути здійснена «суспільною опікою», спеціальною політикою держави в галузі податків і витрат або іншими засобами. Але оскільки мова йде про вимогу, яка не належить власне до колективізму, ми на ній не зупиняємося. Два інші аспекти колективізму інтересують нас більше: поперше, рух який фіксується як мета в першу чергу зміни економічного порядку, нарешті доктрина, яка хоче трансформувати умови власності. Перша з цих цілей по суті зв'язана з ім'ям Сен-Сімона, а друга з ім'ям Карла Маркса. Сьогодні ці два рухи, сен-сімонізм і марксизм, широко накладаються один на другий.

Тенденція колективізму, яку ми розуміємо під назвою сен-сімонізму, не цікавиться в першу чергу питанням, кому належать засоби виробництва, ще більше вона не цікавиться в першій мірі «соці-

яльною справедливістю»: вона прагне модифікувати принципи, які визначають економічний процес. Плянова, керована чи централізована економіка може замінити економіку, базовану на ринку. Інакше з марксизмом. У нього виступає на перший план проблема власності і її розв'язка через «соціалізацію приватної власності». Сучасна ситуація приносить той курйоз, що ми бачимо змішування цих двох тенденцій. Хочуть «плянкової економіки», «керованої економіки» чи іншої системи, освяченої іншим евфемізмом, і одночасно хочуть «економічної демократії», «соціалізації», «націоналізації», тобто заміни приватної власності, яка, попри все непорочне многословіє, з яким її змальовують, виявляється завжди власністю держави. Але ці дві речі абсолютно різні, в чому завжди не дають собі звіту, і саме тому належить піддати їх окремому критичному розглядові.

Хвиля соціалізму, яка б'є в береги сучасної Європи, подібна до епідемії, що спалахує то тут, то там, щоб швидко згаснути по перших розчаруваннях. У всіх випадках, коли вона поразляє якийсь народ, питаються: чого власне хотілося в дійсності? І є багато елементів, які свідчать, що є щось іраціональне в цій інтелектуальній епідемії, що поразляє маси. Хочуть соціалізувати, бо діяти так — це модерно, як бути екзистенціалістом, або тому, що вас запевняють, ніби це демократично і антифашистськи. У Німеччині дійшло до справжніх абсурдів на цьому шляху, вимощеному фразеологією: там дійшли до пересоціалізації комунальних підприємств з ідеєю підпорядкувати їх дійсно державі. Але коли ми

загонимо співців соціалізму в тісний кут, коли ми вже не вдовольняємося ніякими їхніми туманними фразами і коли ми просимо їх сказати нам ясно, чому вони хочуть соціалізувати, тоді найбільш інтелігентні з них нам відповідають: бо ми хочемо розв'язати проблему власности на засоби виробництва.

Це справді одна з найважливіших проблем. Я навіть тої думки, що одною з найневідкладніших і найважливіших для майбутнього нашої цивілізації справ в нашу добу гігантських підприємств є перерішення справи власности. Очевидно, що власник великого підприємства має інші права й інші обов'язки, ніж той, хто посідає майстерню чи ферму. І дуже можливо, що наша цивілізація, навіть без атомової бомби, дійшла б до своєї загибелі, якби не вдалося тим чи іншим способом перетворити наших пролетарів на власників. Але що відповісти тим, які говорять, що удержавлення, чи як це називають, соціалізація або як інакше приносить розв'язання цієї проблеми?

Щонайменше можна сказати, що удержавлення нерозв'язує ні в якому разі цієї проблеми. Більше того, воно є найгіршим з розв'язань, коли тверезо помислити. Чому? Бо проблема модерної власности — це проблема концентрації власности, і було б абсурдно хотіти розв'язати проблему концентрації через гіперконцентрацію. Той, хто розглядає удержавлення, як розв'язку, повинен логічно припускати, що досить перетворити приватного садівника на садів-

ника публічного парку, мікроскопічну частину якого він може вважати своєю власністю. Воно не приносить ніякого розв'язання проблеми власності, лише до краю ускладнює її. Бо після загального удержавлення робітник опиняється віч-на-віч не з великим числом працедавців, а лише з одним, який ідентифікується в той же час з урядом, поліцією, військовою владою і трибуналами. І тоді він оцінить своє попереднє становище, як рай свободи... але не матиме вже волі сказати це. Але найгірше було б те, що ця держава здобула б таку силу, що з допомогою галасливої пропаганди, яку вона монополізує, відібрала б йому почуття свободи і позбавила б його власної думки.

Все це таке очевидне, що не варт про це багато дискутувати. Єдине цікаве питання — як ця така абсурдна ідея удержавлення, як розв'язка проблеми власності, могла здобути стільки прихильників? Це дуже тривожне питання, бо тут напрошується відповідь, що маємо справу в загальному з симптомом колективної психопатології. Чиста містика вірити, що можна усунути таку прикру відаль між робітником і засобами виробництва, замінюючи приватного власника державою. І це лишається містикою навіть у тому випадку, коли ми маємо справу з державою, якій не можна відмовити в «демократичності». Чи ж можна переконати робітника державного підприємства, що він може вважати себе співвласником, що він сам себе наймає, що він сам себе карає, визначає час своєї праці і сам цілковито користується наслідками своєї праці

за поблажливим посередництвом держави? А держава, яка сконцентрує колосальну силу, яку являє собою концентрація власності в її руках, як довго вона може лишитися справді демократичною?

Крім того, удержавлення, яке зовсім далеке від того, щоб принести розв'язання проблеми модерної власності, приводить — як це показує досвід — до важкого знищення продукції. Цей досвід так красномовний (його не можуть не почути навіть самі соціалісти), що не буде перебільшенням сказати, що найпевніший засіб зробити підприємство дефіцитним — це удержавити його. Всі читачі газет знають, що надія, ніби удержавлені підприємства виграють на тому, що в них не буває страйків і робітники працюють більш старанно, є чистою ілюзією. Той, хто розуміє психологічну абсурдність удержавлення, ніколи не дасть заколисати себе такою надією.

Хай не подумают, що, кажучи так, ми через доктринаризм маємо упередження проти всякого роду удержавлення. Якщо це останнє не може вирішити проблеми власності, поставленої марксизмом на перший план, з цього ще не можна робити висновків, що воно не змогло принести вирішення інших проблем. Легко було б іронізувати, кажучи, що удержавлення може послужити для розв'язання проблеми, як людині без практичного досвіду, завдяки політиці, добитися на пост директора. Але я не робитиму цього. Треба дискутувати серйозно, чи удержавлення при певних обставинах не дає відповіді на певні питання раціоналізації виробництва, монополії чи фінансової політики. Хай буде

дозволено мені відразу одверто ствердити, що мій скептицизм щодо удержавлення за останні роки тільки зріс. Я особливо переконаний, що коли навіть мова йде про так звані служби громадського інтересу, де конкуренція важка й технічно неможлива, удержавлення не є кращим розв'язанням проблеми монополії. Найнебезпечніші ті сили, які застосовуються з доброї волі, як завжди найбільша та небезпека, яка насувається раптово. Серед цих сил, найбільш небезпечних, бо вони можуть бути застосовані з доброї волі, в нашому суспільстві нараховується три: згадані вище профспілки, централізована кооперація і, нарешті, публічні монополії. Крики протесту, що викликаються такою констатацією, стверджують, в якій небезпечній мірі ці сучасні можновладці можуть опиратися на містифіковану публічну опінію. Тут нагромаджено величезну працю пропаганди, але, здається, це зовсім не збільшує ілюзій щодо державних монополій.

З М І С Т

Вступ	5
<i>Ігнаціо Сільоне</i>	
Відворот від Москви	10
<i>Артур Кестлер</i>	
Радянська реальність і міт	20
<i>Говард Фаст</i>	
Король голий	29
<i>Мілован Джілас</i>	
Природа комунізму	36
Національний комунізм	45
<i>Бертран Рассел</i>	
Помилка комунізму	52
<i>Андре Жід</i>	
Легенда і дійсність	56
<i>Лешек Колаковський</i>	
Анатомія тоталітарної партії	64
<i>Вільгельм Репке</i>	
Балянс європейського колективізму	70

130

